

Nadzorstvo v praksi in teoriji

Zoran Kanduč¹

»Kdor obvladuje preteklost, obvladuje prihodnost;
kdor obvladuje sedanost, obvladuje preteklost.« (Orwell, 2017: 41)

»Če se ne menimo za prikazni, se bodo k nam vrstile še večje.«
(Grenlandski pregovor; navedba v Kirn, 2014: 164)

Namen članka je pokazati, da različne oblike proaktivnih in reaktivnih nadzorstvenih praks in z njimi povezanih teorij niso problematične le zaradi morebitnega neustreznega (na primer neučinkovitega ali nepravičnega) odzivanja na nesprejemljive, nezaželene in škodljive pojave ali zato, ker se z njimi reproducirajo hierarhične strukture razrednega, spolnega in drugega gospodstva, izkoriščanja in zatiranja. Ključna težava je, da družbene formacije, ki očitno niso zmožne avtonomno nadzorovati svoje usode, dopuščajo, da jih usmerjajo zunanji, objektivni, kvazinaravni ekonomski zakoni (kot nasledki tržne konkurence). V prvem delu besedila je osvetljeno vprašanje nadzora nad smislom, predvsem nad pojmovanji dobrega in slabega, ki zarišejo tudi meje kriminoloških predmetov. V drugem, osrednjem delu je obravnavana vloga državnih, samoupravnih in tržnih nadzorstvenih mehanizmov v jugoslovanskem družbenoekonomskem sistemu in v postsocialistični restavraciji kapitalizma. Zadnji del prispevka se nanaša na nadzorovanje družbeno in kulturno sporne človeške motivacije, zlasti pravno nedopustnih načinov zadovoljevanja posameznikovih želja.

Ključne besede: družbeni nadzor, socializem, kapitalizem, motivacija, deviacije

UDK: 343.9

1 Nadzor nad smislom (mrežami pomena)

Zamisel o nadzoru je – ne glede na to, ali sramežljivo čemi v ozadju ali pa se, osvetljena z žarometi, šopiri v ospredju – vselej rdeča nit ali osrednji motiv kalejdoskopskega mnoštva teoretičnih in empiričnih proučevanj kriminalitete in njenih raznolikih protagonistov, za nameček pa učinkuje celo kot družbeno – politično in ekonomsko – upravičenje obstoja in razvoja kriminologije kot posebne znanstvene vede, in to bržkone kot zdaleč najpomembnejše. Samo pomislimo. Domneva se namreč, da je boljše poznavanje značilnosti raznovrstnih in bolj ali manj spreminjajočih se nevarnih in še zlasti škodljivih (in zatorej problematičnih, motečih, nesprejemljivih ali nezaželenih) pojavov, storilcev in seveda – ekonomskih, političnih, pravnih, (sub)kulturnih, socialnopsiholoških, bioloških in drugih – dejavnikov, ki nanje tako ali drugače vplivajo in jih *eo ipso* posredno ali neposredno tudi nadzorujejo, vsaj nujni (če že ne more biti zadostni) pogoj za ustreznejše – učinkovitejše, razumnejše ali pravičnejše – proaktivno in reaktivno, preprečevalno in zatiralno odzivanje nanje. To pa naj bi nadalje dobrodejno učinkovalo na objek-

tivno in subjektivno varnost ljudi, skupinsko in individualno kakovost življenja, »zdravje« gospodarstva (od katerega je, kot še predobro vemo, odvisno skoraj vse drugo) in, nikakor ne nazadnje, stabilnost družbene ureditve, te inherentno krhke realnosti (brez vnaprejšnjega naravnega ali transcendentnega temelja), ki jo je treba nenehno obnavljati (po potrebi pa tudi prilagajati in spreminjati, a po možnosti tako, da se ohranjajo njene bistvene strukture), in to ne le z mehanizmi pozitivnih in negativnih sankcij (torej z distribucijo različnih nagrad in kazni), marveč tudi s programiranjem želja in vzdrževanjem vere v njene konstitutivne mite, namišljene ali fiktivne entitete, ki sicer obstajajo večinoma le v kolektivni domišljiji in komunikaciji, kljub temu pa jim ravno intersubjektivno bistvo njihove specifično človeške realnosti (dokler je množično sprejeta, prakticirana, pričakovana in vzajemno potrjevana) daje izjemno nadzorstveno moč nad čustvovanjem, razmišljanjem in vedenjem osupljivo ali celo sublimno velikega števila človeških bitij, vpetih v kompleksna razmerja bolj ali manj uspešnega in prožnega sodelovanja.

Toda pozor. Zaplete se že takoj na začetku. Vednost, ki jo ustvarja in zagotavlja moderna znanost, se opira na empirične podatke, matematiko in statistične metode, toda skrbno opazovanje objektivnih dejstev, laboratorijski eksperimenti, natančno merjenje in nezmotljivo računanje ne morejo po-

¹ Dr. Zoran Kanduč, raziskovalec na Inštitutu za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, Slovenija. E-pošta: zoran.kanduc@pf.uni-lj.si

nuditi odgovorov na vprašanja,² ki so v kriminološki perspektivi pravzaprav najpomembnejša. Namreč: kako določiti abstraktne in še zlasti konkretne normativne ločnice med tem, kar je prav(ično), dobro, koristno, zaželeno ali vredno, in tem, kar je narobe, krivično, slabo, zlo, škodljivo, nezaželeno ali nevedno? To seveda ni težava, ki bi spravljala v zadrego samo kriminologe. Ti se ji običajno elegantno izogone tako, da natančno proučijo dejanja in storilce, ki se znajdejo v selektivnem primežu kazenskopravnega državnega aparata, kar pa seveda ni (in niti ne bil smel biti) razlog za očitek, saj je že konvencionalna (in še toliko bolj tradicionalna) kriminaliteta večinoma zadosti škodljiva (in strašljiva ali vsaj skrb vzbujajoča za moralno večino), da si zasluži izdatno znanstveno pozornost. Upoštevati pa je treba tudi v kolektivni moralni zavesti trdno zasidrano soglasje, na katero se opira kazenski pregon dejanj, ki kršijo temeljno pravico pravnih subjektov, da svobodno in v skladu z lastnimi interesi razpolagajo z vsemi dobrinami, ki so družbeno in politično priznane kot njihove. Ampak bistvo težav je, dvakrat podčrtano, ravno v tem: katere pojavne oblike ubijanja, trpinčenja, izsiljevanja, mučenja, zastraševanja, odiranja dolžnikov, manipuliranja, varanja, izkoriščanja, podrejanja in zatiranja človeških bitij, uničevanja gmotnega premoženja, tatinskega okoriščanja ali pridobitništva (tj. prisvajanja nečesa, kar posamezniku ali skupini ne pripada), ravnanja z nečloveškimi živalmi ter izčrpavanja, onesnaževanja in zastrupljanja naravnega okolja velja opredeliti in obravnavati kot nekaj, kar je nedopustno, ne pa, denimo, kot nekaj, kar je sprejemljivo, upravičeno ali preprosto nujno in zatorej tudi neizogibno? Kakor koli že, očitno je vsaj to, da gre tu za ključne politične, pravne in etične dileme, ki jih nikoli ni mogoče rešiti enkrat za vselej in v splošno zadovoljstvo vseh, ki jih tako ali drugače (pri)zadevajo. Njihova kontroverznost pa postane še izrazitejša, če si predstavljamo posebnost postmoderne, po nareku neoliberalne politike organiziranega »narobe sveta« (Galeano, 2011: 3–5): glavnina človeške, družbene in ekološke škode, ki jo povzročajo ljudje, ni posledica hudodelstev, ki jih kaznuje pregovorna roka pravice (in pojasnjujejo kriminološke teorije), marveč izvira iz popolnoma normalnega delovanja tržnega gospodarstva, množičnega potrošniškega konformizma, skrajno neenake – vendar zakonite, z državnim nasiljem, pravno ideologijo in medijsko propagando zavarovane – razdelitve produkcijskih sredstev, bogastva in dohodkov, vojaških intervencij³ samooklicanih varuhov svetovnega (hierarhično urejenega) kapitalističnega sistema ...

² Interpretacionisti imajo pomisleke celo o temeljni predpostavki objektivizma, tj. o obstoju od človeškega uma neodvisnih predmetov, na katere se je mogoče nanašati z jezikovnimi označbami in jih spoznavati z znanstvenimi metodami. Goodman (1978: 117–118) takole odgovori na vprašanje, kaj je tisto nevtralnno dejstvo, ki je domnevna podlaga različnih interpretacij: »Kaj je torej ta nekaj, ki ga organiziramo na različne načine? Kaj ostane, ko iz tega nekaj odstranimo vse plasti konvencionalnih opisov? Ko čebulo olupimo do konca, nam v rokah ostane le prazno jedro.« To pa bi pomenilo, da so stvari pravzaprav brez intrinzične identitete in so torej nekako prazne, odvisne od jezikovnih označitev. Putnam (1981: 52) poudarja, da med besedami in svetom ne more biti enoznačne preslikave: »Predmeti ne obstajajo neodvisno od pojmovnih shem. Mi sami smo tisti, ki svet razkosamo na predmete, ko se odločimo za to ali ono opisno shemo. In edini razlog, da znamo povedati, kaj se s čim ujema, je ta, da so predmeti in znaki *notranji elementi* izbrane opisne sheme.« Vsaj na prvi pogled so subjektivistične kritike objektivizma precej prepričljive, niso pa ravno dosledne. Varela, Thompson in Rosch (2017: 350) opozarjajo, da argumenta, na katerem temeljijo, ne usmerijo v obratno smer: »Pod vprašaj postavljajo od uma neodvisne predmete, ne pa tudi od predmeta neodvisne ume. (Neodvisnost predmetov je dejansko očitnejša in psihološko primernejša tarča kakor neodvisnost umov.) Prav tako ne problematizirajo breztalnosti pojmov in interpretacij, temveč jih privzemajo za tla, na katerih stojijo.« V kriminološkem polju so se v to zanko ujeli abolicionisti, ki predlagajo opustitev vseh kazenskopravnih kategorij, s katerimi se tradicionalno opisujejo zločini (in formalne nadzorstvene reakcije nanje): alternative, ki jih predlagajo (na primer škodljivo ravnanje), pa so ravno tako interpretacije, ki predpostavljajo vrednostno oceno, da je bila ogrožena, odvzeta, poškodovana ali uničena neka dobra stvar, ki je bodisi dobrina bodisi vrednota.

bitništva (tj. prisvajanja nečesa, kar posamezniku ali skupini ne pripada), ravnanja z nečloveškimi živalmi ter izčrpavanja, onesnaževanja in zastrupljanja naravnega okolja velja opredeliti in obravnavati kot nekaj, kar je nedopustno, ne pa, denimo, kot nekaj, kar je sprejemljivo, upravičeno ali preprosto nujno in zatorej tudi neizogibno? Kakor koli že, očitno je vsaj to, da gre tu za ključne politične, pravne in etične dileme, ki jih nikoli ni mogoče rešiti enkrat za vselej in v splošno zadovoljstvo vseh, ki jih tako ali drugače (pri)zadevajo. Njihova kontroverznost pa postane še izrazitejša, če si predstavljamo posebnost postmoderne, po nareku neoliberalne politike organiziranega »narobe sveta« (Galeano, 2011: 3–5): glavnina človeške, družbene in ekološke škode, ki jo povzročajo ljudje, ni posledica hudodelstev, ki jih kaznuje pregovorna roka pravice (in pojasnjujejo kriminološke teorije), marveč izvira iz popolnoma normalnega delovanja tržnega gospodarstva, množičnega potrošniškega konformizma, skrajno neenake – vendar zakonite, z državnim nasiljem, pravno ideologijo in medijsko propagando zavarovane – razdelitve produkcijskih sredstev, bogastva in dohodkov, vojaških intervencij³ samooklicanih varuhov svetovnega (hierarhično urejenega) kapitalističnega sistema ...

Risanje mej med dovoljenimi, zapovedanimi in prepovedanimi ravnanji (storitvami in opustitvami) je učinkovito le, če se opira na družbeno moč, ki je zmožna vzpostaviti (pogosto z nasiljem), ohranjati ali predrugačiti veljavni normativni red (v skladu z interesi vladajočega razreda), katerega veljavnost je videti trdnejša, če jo je mogoče opreti na to ali ono nadčloveško avtoriteto. V preteklosti je bilo najbolj razširjeno sklicevanje na neposredno ali vsaj posredno razkrito voljo tega ali onega božanstva, na primer na absolutne in univerzalne normativne smernice (dozdevne »večne resnice«) vsemogočne, vsevedne, neskončno modre in dobre entitete, suverenega nadzorovalca vesolja in vrhovnega generatorja smisla, ki mu – krhko, grešno, kvarljivo, zmedeno, nevedno, zmotljivo in smrtno – človeško bitje ne more in ne sme ugovarjati. Marsikje je to ali ono (tako ali drugače tolmačeno) sveto besedilo še vedno ultimativni alibi (temelj) pravil, ki uravnavajo vedenje ljudi, in to ne le pristnih vernikov. V kulturnih okoljih, kjer je teistične vere nadomestilo humanistično čaščenje človeka (ali človeštva), pa je pogostejše upravljanje oblastno vsiljene pravne (ali celo moralne) ureditve z biološkimi, antropološkimi, zgodovinskimi ali ekonomskimi

³ Javnost v najbolj omikanih okoljih vojaška opustošenja formalno suverenih držav – če odmislimo sicer neuspešne proteste zoper agresijo na Irak – podpira, ravnodušno sprejema, cinično tolerira ali pa se zanje sploh ne zmeni več, pogosto tudi zato, ker so človeške izgube napadalcev zaradi tehnološke premoči v zraku in posredniškega bojevanja na kopnem čedalje bolj zanemarljive.

zakonitostmi, ki jih odkrijejo znanstveniki.⁴ A ne glede na scientistično vero v obstoj slepih ali »železnih« zakonov brez človeškega zakonodajalca, ki imanentno (in deterministično) urejajo naravo (vključno s človeško), družbo ali zgodovino, je tudi veljavnost politično postavljenega pravnega reda, ki se jim »razumno« podreja in prilagaja (ker je tako menda najbolje za vse), vendarle odvisna od vsakokratnih razmerij moči med vladajočimi in podrejenimi razredi v konkretni družbeni formaciji, na katero pa vseskozi vplivajo tudi raznovrstni zunanji dejavniki, na primer strukturni procesi in tržna nihanja v svetovnem kapitalističnem sistemu, mehkejši ali trši pritiski drugih držav in globalno prevladujoči ideološki tokovi.

2 Družbeni nadzor in nadzor nad družbo

Pojem družbeni nadzor (poslovenjena oblika angleške besedne zveze *social control*) ima v kriminoloških besedilih različne pomene (in vrednostne podtone), ki jih je mogoče razvrstiti v tri kategorije. Prvič, družbeni nadzor obsega vse tipe definicij in odzivov na potencialne in že udejanjene odklonske pojave (ravnanja in njihove subjekte), na primer negativne in pozitivne – moralne, pravne, politične, ekonomske, ideološke in druge – sankcije, maščevanje, odpuščanje, zdravljenje (vključno s psihoterapevtskimi posegi), nevtralizacije, racionalizacije, ignori-

⁴ Todorov (2009: 185–187) ugotavlja, da je scientizem v moderni, »razsvetljeni« dobi rojena filozofska in politična doktrina, ki predpostavlja, da dobro – namreč moralne in pravne norme, družbene vrednote in politični cilji – izhaja iz pravilnega, tj. znanstvenega spoznanja sveta, iz resnične vednosti o imanentnih zakonitostih, ki urejajo in nadzorujejo naravo, družbo, zgodovino, gospodarstvo ali človeški organizem. Strokovnjaki – ne pa denimo Božja beseda, nauki tradicije, demokratično izražena politična volja ali soglasje človeštva (na primer o pravici vsakogar do gnotne blaginje in duhovnega razvoja) – so zato tisti, ki so najbolj ali celo edini pristojni za določanje objektivno zavezujočih smernic, ki naj bi se jim potem uvidevno prilagodila človeška bitja in družbene formacije. Z drugimi besedami, znanstvena resnica (na primer zakon naravnega izbora, ki upravičuje nenehni boj in preživetje najboljših) mora biti nad zakoni, ki jih postulirajo ljudje (in ki v njihova življenja vnašajo smisel in red). Supiot (2013: 21–26) opozarja, da je globalno zmagovita neoliberalna kontrarevolucija mesijansko (z državnim nasiljem, izsiljevanjem, medijsko propagando in indoktrinacijo) uveljavila kvazireligiozno dogmo, da morata biti politika in pravo podrejena (ali instrumentalizirana) – za navadne in nevedne laike večinoma nedoumljivim ali nerazumljivim – zakonitostim konkurenčnega tržnega gospodarstva, ki jih odkrije eksaktna (domnevno neideološka in depolitizirana) ekonomska znanost. To pomeni, da je treba razporejanje bogastva, dohodkov, dela in financ striktno ločiti od političnega nadzora, in zatorej skrbno omejiti moč volilnih skrinjic, zatreti zahteve po socialni pravičnosti, oklestiti državo blaginje, zagotoviti prosto gibanje kapitala in blaga, deregulirati trgovanje z delovno silo, privatizirati javne storitve, razdreti solidarnostne mehanizme ter pozabiti na ekonomske in socialne pravice, zapisane v Splošni deklaraciji OZN iz leta 1948.

ranje in toleriranje. Drugič, družbeno nadzorovanje se nanaša na vse pro- in reaktivne, formalne in neformalne mehanizme, aparate in dejavnosti, ki zagotavljajo urejeno, strukturirano in razmeroma predvidljivo reprodukcijo in transformacijo raznovrstnih socialnih sistemov, tj. funkcionalno integracijo človeških praks, osebnostnih struktur in normativnih pričakovanj, ki se navezujejo na specifične situacije, položaje (ali statuse) in vloge (vključno s spolnimi). Tretjič, nekateri – vendar očitno čedalje redkejši – teoretiki (na primer Sumner, 1997a: 1–3; 1997b: 134–137) uporabljajo ta pojem v njegovem izvornem zgodovinskem pomenu, ki se je izoblikoval v ZDA v prvi četrtini prejšnjega stoletja, in sicer v okviru tamkajšnjega reformističnega, socialdemokratskega gibanja, ki si je prizadevalo obvladati ali vsaj čim bolj omejiti škodljive odboje anarhične tržne konkurence (koristoljubne vojne vseh zoper vse) in druge družbeno razdiralne posledice kapitalističnega produkcijskega načina.⁵ Ponazorimo to abstraktno členitev z zgoščenim prikazom osrednjih mehanizmov družbenega nadzorstva, ki so spremljali in (ne)posredno določali nastanek, razvoj in propad jugoslovanskega socialističnega eksperimenta.

Federativna republika, ki je izšla iz zmagovitega narodno-osvobodilnega, protifašističnega, protiimperialističnega in revolucionarnega razrednega boja, je po vojni nacionalizirala premoženje kapitalistov in veleposestnikov. V obdobju tako imenovanega administrativnega socializma (1945–1950) je splošne pogoje gospodarjenja (in podržavljena produkcijska sredstva) urejalo birokratsko centralno načrtovanje.⁶ Reformo

⁵ Teoretične temelje za razumevanje družbenega, oblastnega, neformalnega in samoupravnega nadzorstva je v tukajšnjem prostoru postavil Pečar (1976b: 189–197; 1978: 88–99). Nadzorstvo je opredelil kot proces, s katerim družbena ureditev »oblikuje, ureja, prilagaja in vodi vedenje ljudi za svoj obstoj«. Še vedno aktualno filozofsko osvetlitev prehoda iz moderne »družbe discipline« (Foucault) v postmoderno »družbo nadzorovanja« (Deleuze) je prispevala Salecl (1991: 312–314). Dosej najbolj sistematično in kritično analizo različnih oblik (post)disciplinskega, shizofrenega, aktuarskega, pannoptičnega, sinoptičnega in korenikastega (digitalnega, informacijskega in algoritmičnega) nadzorstva v sodobni (gledalski) družbi spektakla (ali simulakra) je opravil Završnik (2010: 181–186).

⁶ Kržan (v Samary, 2017: 223) opozarja, da je administrativni planski sistem pomembna družbena inovacija, ki je nastala v razmerah velikega pomanjkanja (v vojni ali po njej), in to v nerazvitih deželah (na obrobju svetovnega kapitalističnega sistema), ki so bile za nameček pod hudim, večplastnim pritiskom sovražnih zahodnih buržoaznih držav. Eagleton (2013: 20) ugotavlja, da je imela ta oblika družbeno-ekonomskega nadzora, katerega subjekt je bila resda birokracija (ne pa politično razlaščen delavski razred), mnogo pozitivnih učinkov: »SZ je skupaj s svojimi sateliti priskrbelo dostopna stanovanja, gorivo, transport in kulturo, polno zaposlenost ter občudovanja vredno mrežo socialnih storitev, hkrati pa neprimerno večjo enakosti in (proti koncu) gnotnega blagostanja, kot so je bili ti narodi deležni kdajkoli prej.« Kržan (v Samary, 2017: 224) ocenjuje, da je planski nadzor gospodarstva (in družbe) tudi v Jugoslaviji v zelo kratkem času dosegel

tega – od zgoraj upravljanega in nadzorovanega – družbeno-ekonomskega sistema je izzval oster spor med jugoslovanskim komunističnim vodstvom in »velikim bratom«, utelešenim v tedanji »trdnjavi socializma« (Samary, 2017: 11), ki je do leta 1948 (ko je sovjetski sistem še veljal za svetel zgled, ki ga je treba ubogljivo posnemati) ni bilo dovoljeno javno kritizirati, po nagli spremembi uradne partijske linije pa so bili prosovjetsko usmerjeni (po novem, tako rekoč čez noč, politično in ideološko odklonski) posamezniki deležni značilno stalinističnega preganjanja in surovih represivnih obravnav. V obdobju administrativno-samoupravnega socializma (1951–1965) so bila poddržavljena produkcijska sredstva normativno pretvorjena v družbeno lastnino (ta naj bi pripadala vsem in nikomur), ki so jo upravljali delovni kolektivi v podjetjih, usmerjenih v ustvarjanje čim višjega dohodka, od katerega pa so morali predpisani del (presežek) odvajati v družbene sklade za amortizacijo, rezervo in nadaljnje investicije (glede na zaznane družbene potrebe). Kržan (v Samary, 2017: 227–228) ugotavlja, da je ta reforma okrepila politično moč delavskega razreda, povečala pa je tudi mikro- in makroekonomsko učinkovitost gospodarjenja. Za splošen prikaz: a) Jugoslavija je imela v petdesetih letih prejšnjega stoletja najvišje stopnje gospodarske rasti na svetu; b) povprečna rast družbenega produkta med letoma 1954 in 1965 je znašala 7,5 %; c) inflacija je bila nizka; č) izvoz je rasel hitreje od uvoza; d) število zaposlenih v družbenem sektorju se je povečalo in e) primarna distribucija (razmerje med tekočo potrošnjo in investicijami) je bilo pravilno načrtovana in tudi uresničena. Po drugi strani pa se je tedaj precej okrepil družbeni vpliv »tehnokracije«, tj. strokovnih kadrov, ki so skrbeli za vodenje tržnih dejavnosti podjetij (poslovodstva so bila sicer formalno podrejena delavskim svetom, in ne več državnim planskim organom). Ravno ta novi družbeni sloj je – s pomočjo svojih liberalnih podpornikov v politični (državno-partijski) birokraciji – najbrž imel odločilno vlogo pri prehodu v tržni in še vedno samoupravni socializem (1966–1971). Kirn (2014: 214–218) opozarja, da so reformo iz leta 1965, ki je uvedla trg kapitala (družbeni presežek, ki se je prej stekal v investicijske sklade, je bil tedaj razdeljen med samoupravna podjetja in banke, ki so usmerjale naložbe glede na pričakovani dobiček) in precejšnjo deregulacijo cen (ki naj bi se uskladile z »zdravo« svetovno konkurenco), uradno in propagandno upravičevali s potrebami ali zahtevami po: a) depolitizaciji ekonomskega upravljanja (s katerim naj bi se »neideološko«,

zavidljive ekonomske in politične rezultate: »Kraljevina Jugoslavija je bila s 76,3 odstotka kmečkega prebivalstva med najmanj razvitimi evropskimi državami. Upoštevati je treba tudi, da je bila vojna škoda v Jugoslaviji primerjalno gledano največja v Evropi in da je Jugoslavijo močno prizadela gospodarska blokada držav Informbiroja po letu 1948. Kljub temu je že leta 1948 fizični obseg proizvodnje dosegel 352 odstotkov produkta iz leta 1939, narodni dohodek 352 odstotkov predvojnega ravni. V Kraljevini Jugoslaviji je bilo pravih delavcev le okoli 700.000, leta 1949 je bilo zaposlenih skoraj dva milijona.«

le po merilih racionalne učinkovitosti ukvarjali strokovnjaki); b) opustitvi centralnega načrtovanja in okrepitvi vloge tržnih mehanizmov pri določanju temeljnih pogojev gospodarjenja (ter denarnih spodbud za povečevanje produktivnosti); c) deetatizaciji (»odmiranju« države v smislu prenašanja pristojnosti federacije na nižje oblastne strukture, tj. republike, občine in podjetja) in č) demokratizaciji (širjenju in poglobljanju samoupravljanja v delovnih kolektivih). Kljub temu je vzpostavitev novega sistema, ki ga Kržan (v Samary, 2017: 229) imenuje okvarjeno kapitalistično gospodarstvo, povzročila vrsto negativnih ekonomskih, političnih, družbenih in ideoloških posledic (ki so, vsaj *sotto voce*, že naznanjale bližajoči se propad socialističnega projekta in krvavi razpad federacije), na primer slabšo gospodarsko rast ter povečanje inflacije, trgovinskega primanjkljaja, zadolževanja, brezposelnosti (zlasti v najmanj razvitih okoljih⁷) in socialnoekonomskih neenakosti, in sicer tako znotraj delovnih kolektivov kakor tudi med podjetji znotraj istega sektorja, med različnimi industrijskimi panogami, med mesti in podeželjem ter med republikami (bogatejše – ter politično in ideološko liberalnejše – enote so hotele čim večji delež dohodka egoistično ohraniti zase, medtem ko so se revnejše regije zavzemale za izdatnejšo solidarnost).

Stara in nova sistemska protislovja⁸ ter zaostrovanje raznovrstnih nesoglasij in napetosti, ki so zaznamovali razvoj

⁷ Brezposelnost, ki je Slovenija 35 povojnih let praktično ni poznala, se je v sedemdesetih letih v slabše razvitih jugoslovanskih regijah spremenila v strukturno in dolgoročno, leta 1980 pa je bila s skoraj 12 % celo med najvišjimi v Evropi (Kržan v Samary, 2017: 230). Ta težava je zbujala precejšnje zanimanje tudi v tujini, saj je tedaj prevladovalo mnenje, da je – ali bi vsaj morala biti – nezdržljiva s socialistično ureditvijo, ki naj bi vsakomur zagotavljala delo kot pravico in dolžnost. Kirn (2014: 277–282) ugotavlja, da je znaten segment te rezervne armade samoupravnih delavcev odšel (kot svojevrstna avantgarda poznejših procesov vstopanja v evropske integracije) na »začasno« delo v zahodne države, drugi iskanci zaposlitve, ki niso imeli dostopa do produkcijskih sredstev v družbeni lastnini, pa so se morali preživljati s fleksibilnimi, začasnimi, projektnimi, sezonskimi, neformalnimi ali ilegalnimi vrstami pridobitne dejavnosti.

⁸ Močnik (v Villa, 2017: 296–297) opozarja, da se je protislovje med socialistično logiko (utemeljeno na družbeni lastni produkciji sredstev ter neblagovnem in nedržavnem upravljanju družbenih dejavnosti (na primer šolstva, zdravstva, pokojninskega sistema, socialnega skrbstva in kulture) in kapitalistično logiko (utemeljeno na tržni regulaciji in pravnem fetišizmu) pojavilo v jugoslovanskem samoupravljanju šele po letu 1965. Po uvedbi tržne reforme socialistična razsežnost ni več prevladala nad kapitalistično, ki pa je dokončno zagospodovala šele z odpravo družbene lastnine. Pred to preobrazbo sistema se je namreč temeljno protislovje med administrativno-plansko državo in delovnimi kolektivi, ki je samoupravljanju strukturno preprečevalo, da bi se povzpelo na raven celotnega narodnega gospodarstva (in se *eo ipso* zavidljivo približalo idealu družbenega nadzorstva v rokah delavskega razreda), še gibalo znotraj socialističnih ciljev in vrednot.

ekonomsko neučinkovitega in družbeno razdiralnega tržnega socializma, so izzvali kalejdoskop uradno bolj ali manj deviantnih pojavov, teženj in zahtev ter različne oblike spontanega upiranja, denimo: a) »divje« stavke (največkrat za višje plače) znotraj posameznih podjetij; b) demonstracije študentov, ki so vročega leta 1968 protestirali zoper »rdečo buržuazijo«, neupravičene birokratske privilegije, goljufive privatizacije in *de facto* preobražanje družbene lastnine v kolektivno, po drugi strani pa so se zavzemali za samoupravljanje od spodaj navzgor; c) humanistično navdihnjene kritike marksističnih, z revijo *Praxis* povezanih intelektualcev, ki so problematizirali tako tržno regulacijo kakor tudi etatično kontrolo družbe; č) mobilizacijo sindikatov in delavcev zoper naglo rastoče dohodkovne in premoženjske razlike ter razprostranjeno kršenje samoupravnih pravic; d) nacionalistično gibanje na Hrvaškem (Maspok) in na Kosovu, kjer so Albanci zahtevali status republike; e) krepitev liberalne ideologije in identitetne politike v slovenskih in srbskih političnih birokracijah in f) vzpon alternativnih teoretskih in umetniških produkcij, ki so (na primer v filmih tako imenovanega črnega vala) pogosto karikirano izpostavljale mračne plati povojne modernizacije, kazale na neljube stranpoti jugoslovanske tranzicije v socializem in opozarjale na poglobljuječo se brezno med družbeno dejanskostjo in normativnimi ideali, utemeljenimi na liku deklarativno čaščenega delavca (Kirn, 2014: 320–330).⁹ Komunistična frakcija, pod vodstvom še vedno karizmatičnega predsednika Josipa Broza, se je na leve in desne odklone

⁹ Tamás (2016: 265) meni, da je zgodovinska edinstvenost »dejansko obstoječega socializma« v izvršitvi vrtoglavega kulturnega preobrata, ki je utrdil večvrednost fizičnega dela in je navadnega proletarca postavil na vrh moralne hierarhije, to pa je, verjetno bolj kot kar koli drugega, v intelektualcih in pripadnikih novega srednjega sloja vzbudilo močno antipatijo (ali celo sovraštvo) do režima. V vseh razrednih sistemih so namreč vrline duha (razmišljanja in prostočasnih dejavnosti, ki so same sebi namen) neprimerno bolj cenjene kakor nujno potrebno fizično delo, brezdelnih sloji pa so vrednostno povzdignjeni nad neposredne producente, ki morajo garati za lastno preživetje in obenem še za udobno življenje (ali vojskovanje) vladajočih (na primer aristokracije in duhovščine). Eagleton (2013: 89–90) opozarja, da marksizem sicer ne poveljuje dela, ki v glavnem vedno poteka pod prisilo (četudi le v obliki imperativnega preživetja), v režimih razrednega gospodstva pa je za nameček še sredstvo za ustvarjanje tuje moči in dobička. Marx (1986) se je nasprotno zavzemal za radikalno skrčenje neodpravljivo heteronomnega »kraljestva nujnosti« (človeškega bistva zagotovo ni istovelil s pakiranjem klobas ali lakiranjem avtomobilov), za razširitev in enakomerno porazdelitev prostega časa, ki je pogoj *sine qua non* za dobro življenje, na primer za samouresničevanje, udejanjanje ustvarjalnih zmožnosti in svobodne dejavnosti, ki jih opravljamo zaradi njih samih (ker nas tako ali drugače zadovoljujejo), ne pa zaradi oblastnega nasilja, groženj s sankcijami, zadovoljevanja temeljnih materialnih potreb, navajenosti, družbene koristnosti ali strahu pred vsemogočnim bogom.

odzvala po eni strani z ostrimi represivnimi ukrepi,¹⁰ ki so doletele njihove glavne protagoniste, po drugi strani pa tudi s priznanjem (kooptacijo) njihovih številnih političnih zahtev, ki so jih upoštevali zlasti pri oblikovanju nove ustavne ureditve. Ta je leta 1974 uvedla še zadnji model jugoslovanskega socializma, ki je *de iure* sicer okrepil vlogo samoupravljanja v podjetjih, v njihovem medsebojnem dogovarjanju, na občinski in republiški (ne pa tudi na zvezni) ravni ter na področju neblagovnih družbenih dejavnosti, kljub temu pa se mu ni posrečilo bistveno omejiti ali predrugačiti tržne regulativne logike čedalje bolj stihijskega delujočega družbenoekonomskega sistema in obnoviti režima učinkovitega načrtovanja, ki ga je odpravila reforma iz leta 1965. Že v osemdesetih letih (kmalu po Titovi smrti) – tj. v obdobju zaostrujočih se trenj med republikami, stopnjujoče se ekonomske in politične krize ter čedalje strožjih zahtev tujih upnikov in mednarodnih organizacij finančnega kapitala (ki so pritiskali na zvezno vlado, naj stabilizira gospodarstvo z neoliberalnimi terapevtskimi ukrepi, na primer s strukturnim prilagajanjem, varčevalno politikom in tržno disciplino) – se je pokazalo, da je bila zmaga

¹⁰ Samary (2017: 16–21) poudarja, da je Tito junija 1968 resda pozdravil in pohvalil beograjske študente, ker so se zavzemali za socialistične in samoupravne ideje, toda njihovo gibanje in voditelje so vseeno zatrli, preganjali pa so tudi z revijo *Praxis* povezane profesorje (češ da so odgovorni za »izgrede« mladih) in jim prepovedali poučevati na univerzi, niso pa jih zaprli in jim onemogočili raziskovalnega dela. Izdatne represivne pozornosti je bilo deležno množično nacionalistično (v marsičem tradicionalistično in protikomunistično) gibanje na Hrvaškem, ki se ni zavzemalo samo za kulturne pravice – priznanje hrvaščine kot samostojnega (od srbskega ločenega) jezika –, marveč tudi za ekonomsko in politično neodvisno (ter etnično čisto) državo. Kirn (2014: 342–343) ugotavlja, da so bili nekateri voditelji obsojeni na zaporno kazen, tamkajšnje zvezo komunistov pa je doletela temeljita čistka. V Sloveniji in Srbiji so liberalne, ideološko odklonske partijske in državne birokrate zamenjali obogljivejši kadri. Kulturne institucije, umetniške produkcije in aparati medijskega izražanja so bili podvrženi strožji cenzorski kontroli. Po drugi strani je Kosovo dobilo status avtonomne pokrajine. Republiške oblasti so si priborile dodatne pristojnosti in nadzor nad devizami iz zunanje trgovine (za kar sta se najbolj zanimali Slovenija in Hrvaška, najbogatejši članici federacije). Kardeljeva ustava iz leta 1974 je etnično identifikacijo priznala kot politično določilo. V tem času so bili vrhovni politični organi zelo zaskrbljeni tudi zaradi naraščanja gospodarske kriminalitete, ki so jo omogočali in spodbujali različni dejavniki, na primer krepitev pridobitniške in potrošniške mentalitete, tržni individualizem in oportunitizem, decentralizacija sprejemanja ekonomskih odločitev, povečana avtonomija upravljanja podjetij in težavnost učinkovitega nadzorovanja vodstvenih kadrov, še posebno na področju poslovanja in trgovanja s tujino. Tovrstni odkloni (kazniva dejanja, prestopki in prekrški) niso bili problematični samo zaradi velike materialne škode, ki jo je povzročalo protizakonito okoriščenje (ali »koristne malverzacije«) pohlepnih posameznikov, skupin ali kolektivov, marveč predvsem zato, ker so ogrožali substanco socialističnega sistema, tj. družbeno lastnino in delavsko samoupravljanje.

starega komunističnega jedra nad postsocialistično usmerjenimi koalicijami tehnokratskih, bančnih, liberalnih in nacionalističnih sil pravzaprav Pirova in le začasna.

Tragični epilog jugoslovanskega socialističnega eksperimentiranja ni skrivnost.¹¹ Če se omejimo na tukajšnji prostor (in uvidevno odmislimo odcepitveno »vojno« za »neodvisno« Slovenijo), vidimo, da so postkomunistične politične in ideološke birokracije restavrirale kapitalizem s presenetljivo naglico in brez sleherne javne razprave. Močnik (v Villa, 2017: 299–301) opozarja, da se je ta radikalni, kontrarevolucionarni preobrat izvedel v dveh etapah. Najprej se je z množično (in celo navdušeno) referendumsko podporo institucionalizirala nacionalna buržoazna država, ta pa je nato s pravno prisilo odpravila (podržavila in privatizirala) družbeno lastnino, ločila producente od produkcijskih sredstev in vzpostavila razredne odnose kapitalističnega podrejanja, zatiranja, izsiljevanja in izkoriščanja (prilaščanja presežne vrednosti). Sledila je pot v Evropo, podkrepljena z neizbežno resocializacijo, tj. prevzgojo in učenjem novih pravil igre, ki jih zdaj ne postavljajo in vsiljujejo več daljnovidni voditelji komunistične stranke (ki je izvajala oblast in avtoritarno nadzorovala smeri družbenega razvoja v imenu in namesto depolitiziranega delavskega razreda), marveč tuji gospodarji, na primer transnacionalne korporacije, upniki (skrivnostni finančni trgi), mednarodne organizacije kapitala (na primer Evropska unija, NATO, Svetovna banka, Mednarodni denarni sklad in Svetovna trgovinska organizacija) in vlade najmočnejših kapitalističnih držav v svetovnem sistemu. Z uničenjem družbenih formacij s socialistično težnjo je – navkljub vzpostavitvi večstrankarstva in predstavniske demokracije – potonila tudi ideja o družbi, ki ima na voljo učinkovite mehanizme za politični nadzor nad svojimi najpomembnejšimi razvojnimi cilji in dolgoročnimi usmeritvami, organizacijo materialne (re)produkcije, merili za pravično razporejanje dohodkov, prostega časa in varnosti ter temeljnimi vrednotami in preferencami (vključno s sredstvi za njihovo uresničevanje).¹² Prevladalo je stališče, da se je treba

– ker pač »ni več nobene alternative« (Margaret Thatcher) – stoično podvreči trgu (kjer vsakdo, misleč le nase in na svoje interese, svobodno in enakopravno vstopa v pogodbeno razmerja nakupa in prodaje blaga, vključno z delovno silo),¹³ kontroli cenovnih mehanizmov, konkurenci (med delavci, podjetji, regijami, mesti in državami), samostojni podjetniški pobudi in oblasti zasebnih lastnikov produkcijskih sredstev, ki so v neprekinjeni gonji za čim večjim dobičkom prisiljeni povečevati produktivnost (na primer s tehnološkimi inovacijami in racionalno organizacijo delovnih procesov) in zadovoljevati želje plačilno sposobnih potrošnikov, hkrati pa menda še krepijo – navkljub svojim nesporo sebičnim in koristoljubnim motivom – skupno blaginjo, in to neprimerno bolje in učinkoviteje kakor plansko, od zgoraj upravljano gospodarstvo »totalitarne« države. Toda pozor. Ne obstaja niti en sam tip trga niti en sam tip socialnoekonomskega načrtovanja. Tovrstno planiranje ni nujno odtujeno (na primer birokratsko ali etatistično), hipercentralizirano in vseobsežno: lahko je bolj ali manj demokratično ali samoupravno. Po drugi strani pa tudi trg ni nujno kapitalističen. Tak postane le tedaj, ko tržni zakoni naravne vire, človeška bitja in denar degradirajo v (fiktivno) blago, kar pa se še nikjer in nikoli ni zgodilo po naravni, spontani poti (ali iz neke prirodne, biološke dane, večne ali univerzalne človeške težnje po kupčevanju in dobičku kot temeljni spodbudi za delo), namreč brez pomoči represivnih in ideoloških aparatov države (Samary, 2017: 23), katere nepogrešljivost je

nadzora zagovarjal tudi Keynes, ki se je v dvajsetih letih prejšnjega stoletja zavzemal za odpravo škodljive in anarhične konkurence, povezovanje industrije, regulacijo trga delovne sile, dolžine delovnika in delovnih procesov, aktivno fiskalno politiko, polno zaposlenost ter načrtno usmerjanje in koordiniranje gospodarskega razvoja pod budnim očesom nacionalne države.

¹¹ Tamás (2016: 269), nekoč zagrižen disident, zdaj pa radikalni levičar, poudarja, da nikoli ne smemo pozabiti, da je bil propad socializma tragedija, čeprav ne edina v zgodovini: »Predstavniki evangelija, naperjenega proti delu, oblasti, prokreaciji, ki se ne meni za prihodnost ali smrt – pomislite na lilije na polju –, ki ga simbolizira osvojen rimski simbol mučenja in umora, križ, je nazadnje postal monarh v cesarjevih oblačilih, in to v Rimu; preroško skupnost, ki se ponaša s prepovedjo rezanih podob, je predstavljal malik vseh malikov, Michelangelov Mojzes.«

¹² Poudariti je treba, da ideja o družbi, ki se – v duhu razsvetljenškega ideala politične avtonomije – osvobodi prisilnega jopiča zunanjih, objektivnih »zakonov«, zavestno nadzoruje pogoje svoje materialne reprodukcije, sprejema odgovornost za lastno usodo in ureja medčloveška razmerja v skladu z načeli pravičnosti in učinkovitosti, nikakor ni značilna samo za marksistično teorijo. Bembič (2012: 13–15) opozarja, da je takšno koncepcijo družbenega

¹³ Trg, ki »temelji na resnici cenovnih mehanizmov in prizadevanju za individualni dobiček« (Supiot, 2013: 24), ni oseba. Nima niti zavesti niti volje, zato ni entiteta, ki bi ji lahko pripisovali odgovornost za človeško in ekološko škodo ali jo grajali, ker njeni rezultati niso pravični, denimo v tem smislu, da posameznikovo plačilo ni sorazmerno z njegovimi dejanskimi ali dozdevnimi zaslugami (razloček med njimi je dokaj nejasen in etično skrajno kontroverzen), na primer z vloženim trudom, težavnostjo ali napornostjo dela, pridnostjo, zmogljivostjo, spretnostjo ali izvirnostjo. Ellmers (2017: 168–169) opozarja, da Hayek – za katerega je zahteva po pravični distribuciji »atavizem, ki temelji na prvinskih emocijah« (Supiot, 2013: 24) – odkrito priznava, da namen trga (kot najučinkovitejšega mehanizma razporejanja produkcijskih dejavnikov) ni nagrajevanje ljudi sorazmerno s tem, kar so naredili, saj s cenami sporoča le to, kaj naj delajo v lastnem in domnevno še v skupnem interesu. Hayek sicer meni, da je verovanje v povezavo med delom (ali lastnim prizadevanjem) in plačilom (ali osebnim uspehom) družbeno koristno in hkrati nevarno: dobro je, ker krepijo motivacijo posameznikov, da izboljšujejo in udeležujejo svoje delovne zmožnosti, in problematično je, ker ga dejanskost vse prepogosto ovrže, to pa povzroča frustracije, cinizem in dvome o legitimnosti tržnega gospodarstva.

jasno razvidna tudi v primeru bliskovite obnove kapitalističnega gospodarstva v postsocialističnih deželah.

V kapitalističnem sistemu se ekonomska sfera osamosvoji od političnega vplivanja in *eo ipso* tudi od možnosti zavestnega družbenega vodenja in nadzorovanja, na primer v skladu s hotenji, potrebami in interesi ljudi. Delovanje gospodarstva in njegovih akterjev usmerja preplet objektivnih, brezimnih in kvazinaravnih (pri)silnih mehanizmov, ki se jim posamezniki (kot utelešenja ali poosebljena kapitala ali delovne sile) morajo prilagoditi, če se hočejo izogniti negativnim ekonomskim sankcijam, denimo bankrotu, izgubi zaposlitve, revščini ali pomanjkanju. Imanentni funkcionalni imperativi kapitalistične produkcije, ki jih uveljavlja svobodna konkurenca med podjetji in državami,¹⁴ se jim prikazujejo kot »vnanji prisilni zakon« (Marx, 1986: 247). Zato ni niti najmanj čudno, da zgodovinsko mukoma priborjene pravice in svoboščine, ki jih imajo formalno izenačeni (abstraktni) državljani v razmerju do demokratične in torej vsaj postopkovno legitimne državne oblasti (vzpostavljene po volji večine, ki se udeleži splošnih, tajnih in svobodnih volitev), nimajo veliko vpliva na porazdelitev ekonomske in družbene (ter posredno tudi ideološke in politične) moči, na naglo povečujoče se neenakosti v dohodkih in premoženju ter na nadzorstvene hierarhije v kapitalističnih podjetjih. Še več, zaradi ločitve politike in ekonomije (ki ju sicer proučujeta ločeni znanstveni disciplini) se celo dogaja, da ekonomskih oblik oblasti (na primer nad podrejenimi prodajalci delovne sile, ki jim zasebni gospodarji ali njihovi pooblaščenici ukazujejo in prepovedujejo, jih nadzorujejo, ocenjujejo in kaznujejo ali nagrajujejo) sploh ne prepoznavamo več kot takih, namreč kot svojevrstnih prisilnih aparatov zasebnega gospodstva (*dominium*), ki pa resda še vedno potrebuje pravno in politično jamstvo.¹⁵ Beseda oblast

se zato zmotno ali vsaj s pretirano naivnostjo povezuje samo z delovanjem državnih (zakonodajnih, sodnih in izvršilnih) organov, za katere velja, da jih je treba natančno normativno regulirati in nadzorovati z metodo ravnovesij in protiuteži, da bi tako čim bolj obrzdali njihova ekscesna ali samovoljna ravnanja. Po drugi strani pa meščansko državo običajno še najbolj omejuje dejstvo, da sta njena materialna podlaga – namreč davčni prihodki ter zmožnost odplačevanja starih in najemanja novih posojil – in z njo najtesneje povezana zmožnost (ali manevrski prostor) političnega delovanja odvisni od uspešnosti kapitalističnega gospodarstva, ki ga sicer varuje s svojim monopolom izvajanja legitimnega nasilja,¹⁶ in to kot razredno

nese v osamosvojeno ekonomsko sfero, ki se nenehno povečuje in v kateri ljudi ne nadzorujejo le oblastne hierarhije na delovnem mestu, marveč tudi pritiski tržne konkurence in neizprosne zahteve, ki jih postavlja maksimiranje dobička in nenehna akumulacija kapitala, po drugi strani pa nič od tega ni podrejeno »niti demokratični svobodi niti odgovornosti«.

¹⁴ Močnik (2010: 157–158) meni, da kapitalistični razred obstaja le še zato, ker ima v zasebni (ob)lasti produkcijska sredstva, ta monopol, ki je rezultat primarne akumulacije, pa mu zagotavlja buržoazno pravo in državno (policijsko in vojaško) nasilje, ki ga varuje in uveljavlja, medtem ko ideološki aparati prikazujejo njegove strukturne reperkusije – na primer podrejanje, nadzorovanje in izkoriščanje delovne sile ter socialnoekonomске in statusne neenakosti – kot upravičene in normalne. Heinrich (2013: 227–228) ugotavlja, da se v »organskih« kapitalističnih sistemih, ki so že zmožni sami reproducirati svoje predpostavke, neposredna državna (in torej neekonomska) prisila, na kateri vsaj na zadnji stopnji temelji tudi kapitalistični produkcijski način, aktivira le še v izrednih razmerah, vseskozi pa je zloslutno navzoča v obliki grožnje. Potreba po uporabi nasilnih ukrepov se občutno zmanjša, ko se oblikuje delavski razred, ki »zahteve tega produkcijskega načina zaradi vzgoje, tradicije in navajenosti priznava za samoumevne naravne zakone« (Marx, 1986: 671). Mezdni delavec si mora – v nasprotju s sužnjem ali tlačanom – sam poiskati gospodarja, čigar zahteve bo uresničeval z disciplinirano in po možnosti notranje motivirano mobilizacijo svojega telesa in uma. Videti je, da se v delovno razmerje vstopa svobodno (brez fizične prisile ali grožnje), a za to prostovoljnostjo se skriva osnovna biološka nuja, potreba po ohranjanju in obnavljanju življenja (praviloma glede na zgodovinsko vzpostavljene kulturne standarde), ki se v blagovnem gospodarstvu samodejno izrazi v želji po denarju, ta pa posameznika usmeri na trg v iskanje zaposlitve, tj. delodajalca, ki je zainteresiran in plačilno sposoben za nakup njegovih delovnih zmožnosti. Lordon (2010: 27–36) poudarja, da je ravno delavčeva radikalna materialna heteronomija – tj. eksistenčna odvisnost od prodaje lastne delovne sile in slednjič od delodajalcev, ki nadzorujejo pogoje za reprodukcijo drugih človeških bitij – prva resnica zaposlitvenega razmerja, temeljni kamen, na katerega se opira izvajanje oblasti v delovni organizaciji (in zastraševalni potencial negativnih ekonomskih sankcij). Še drugače izraženo, intenzivnost podrejanja Drugemu, ki prodajalca delovne sile plačuje, ker in dokler ubogljivo, učinkovito in konformno zadovoljuje njegove interese, je odvisna predvsem od intenzivnosti (meta)želje po denarju, tem superiornem objektu (dobrini vseh dobrin), ki je

¹⁴ Bryan in Rafferty (2013: 186) ponudita jedrnat definicijo konkurence: gre preprosto za to, kar kapital počne, ko znižuje produkcijske stroške in si prizadeva pridobiti (četudi pogosto samo začasno) prednost pri dobičku, tj. povečati svoje prihodke hitreje od tekmecev. Zaostrovanje konkurenčnih bojev med državnimi gospodarstvi in zasebnimi podjetji se na zadnji stopnji izrazi v produkciji, in sicer v stopnjevanju nadzorstvenih pritiskov na delavce, ki morajo bodisi zagotavljati vrhunsko produktivnost ali pa sprejeti daljši delovnik, nižje mezde, krčenje ali ukinjanje »neživljenjskih« pravic in prožno zaposlovanje/odpuščanje. Delavci pogosto popustijo zahtevam kapitala po večji konkurenčnosti podjetja ali nacionalnega gospodarstva, ker menijo, da bodo s tem izboljšali svoj prihodnji gmotni položaj ali vsaj preprečili njegovo poslabšanje. Bembič (v Bryan in Rafferty, 2013: 277–278) opozarja, da se z vsako iz- ali vsiljeno koncesijo delavci še tesneje vpnejo v konkurenčno zavezništvo s kapitalom, to pa povečuje medsebojno izoliranost, trga solidarnostne vezi in zmanjšuje njihovo kolektivno moč v razrednem boju.

¹⁵ Wood (2017: 466) poudarja, da je bistvo kapitalističnega sistema to, da se zelo širok nabor človeških dejavnosti, ki so bile v preteklosti podrejene politični oblasti, tradiciji ali lokalni skupnosti, pre-

nevtralni, nad družbene konflikte povzdignjeni oblastni aparat, ki vse pravne subjekte – kapitaliste in delavce, premožne, revne in tiste vmes (»bogataše na čakanju«) – obravnava kot formalno enake in svobodne zasebne lastnike, ki si smejo prisvajati to, kar ni njihovo, le z vzajemnimi dogovori. To pomeni, da si mora državna oblast aktivno prizadevati za čim bolj dobičkonosno akumulacijo, denimo z zagotavljanjem ustrezne infrastrukture, izučene in krotke delovne sile in stabilnega denarja ter z izvajanjem ekonomske in socialne politike, ki sproti ugotavlja in uresničuje »celotni interes kapitalističnega razreda« (Heinrich, 2013: 231–233), vendar po možnosti tako, da ne vznjuba dvoma o produktivnem in discipliniranem sodelovanju strukturno podrejenih in z različnimi koncesijami pacificiranih prodajalcev delovne sile, tj. človeškega »blaga«, ki se uporablja za ustvarjanje presežne vrednosti. Zato mora država poskrbeti, da konkurenčna gonja za čim večjimi dobički ne bi preveč ogrozila ali celo uničila teh dragocenih objektov izkoriščanja, in sicer bodisi neposredno (s pretiranimi obremenitvami, prenizkimi mezdami, predolgim delovnikom ali zdravju škodljivim delovnimi razmerami) bodisi posredno (z onesnaževanjem ali zastrupljanjem okolja). Socialna država po drugi strani varuje posameznike, ki se zaradi starosti, bolezni, poškodb ali brezposelnosti trajno ali začasno niso zmožni preživljati s prodajo svoje delovne sile, a pri tem praviloma budno pazi, da za delo zmožne osebe ne bi izgubile nujno potrebne motivacije za aktivno iskanje legalne pridobitne aktivnosti ali vsaj za sprijaznjeno sprejetje ponujene ali vsiljene zaposlitve.

V procesih prehajanja v kapitalistično ureditev so se spreminjale tudi intersubjektivno (s)tkane mreže pomena, vključno z merili za presojo dobrega in slabega. Jugoslovanski socializem, v gradnjo katerega so ljudje v povojni preteklosti vložili ogromno časa, energije, pričakovanj in upanj, je retroaktivno očitno kot neznanška ekonomska polomija, zgodovinska zabloda, družbeni (in kulturni) odklon od normalnega ali naravnega stanja stvari, neuresničljiva ideološka utopija in celo kot hudodelski režim (primerljiv s fašističnim, nacističnim in stalinističnim totalitarizmom), saj je zatiral prosto podjetniško pobudo, omejeval politično in versko svobodo, preganjal disidente, cenzuriral umetniško, družboslovno, humanistično in medijsko izražanje, privilegiral navadne delavce na račun izobraženega srednjega sloja, smrtonosno obračunal s porazenimi sodelavci okupatorskih vojsk ... Izvirni greh pa je bilo vendarle podržavljenje (»nacionalizacija«) ekonomskih virov. Socialistična revolucija je namreč retroaktivno obsojena kot zločin vseh zločinov, od katerega se vsi previdno distancirajo,

pogoj *sine qua non* za uresničevanje tako rekoč vseh drugih želja, vključno z nematerialno težnjo po tem, da si deležen pozitivne pozornosti, socialnega priznanja, spoštovanja, občudovanja, naklonjenosti in ljubezni.

ga obžalujejo in preklinjajo. Zato ni čudno, da je demokratična oblast to nepopisno krivico nemudoma in brez omembe vrednih protestov javnosti priznala in popravila z vračanjem »ukradenega« premoženja v naravi in z denarnim odškodovanjem žrtev ali njihovih bližnjih in daljnih dedičev. Peščica nostalgikov, še neprilagojenih novi normalnosti, je resda v privatizaciji družbene lastnine (v katero so bili množično vključeni srečni dobitniki certifikatov in zadovoljni kupci akcijsko razprodanih stanovanj) videla krajo stoletja, a že kmalu so tudi ti čudaški osamelci pomenljivo ali spravljivo obmolknili. Desnica in Cerkev sta poskrbeli za pravno in ideološko rehabilitacijo kolaboracije s fašistično okupacijo (domobranci so zdaj pogosto interpretirani kot avantgardni borci proti komunističnemu zlu in daljnovidni pionirji vključevanja samostojne in svobodne Slovenije v integrirani evropski prostor pod modrim nemškimi vodstvom). Konvencionalna kriminaliteta v prejšnjem sistemu ni bila resen družbeni problem niti za politično (državno in ideološko) vodstvo niti za običajne delovne ljudi in občane (Bavcon, 1977: 12–14). Pomembna izjema je bila kvečjemu gospodarska kriminaliteta, in to ne le zaradi otipljive gmotne škode, marveč tudi zato, ker je nevarno najedala družbeno lastnino, samoupravljalvske pravice in že tako krhko socialistično moralo; v meščanski demokraciji ima politične reperkusije samo korupcija, medtem ko so protipravna okoriščanja nedržavnih belih ovratnikov, podjetnikov in poslovnežev le eden v nizu odklonskih pojavov, s katerimi se morajo (vse prej kakor uspešno) ukvarjati agenti in birokrati kazenskopravnega sistema. Glavna skrb oblasti v delavski državi so bili zloglasni zunanji in notranji »sovražniki ljudstva«, namreč raznobarvna mešanica protikomunističnih, nesocialističnih, meščanskih, nacionalističnih, liberalnih, klerikalnih, tehnokratskih in konservativnih elementov, katerih podli cilj je bil zrušenje SFRJ in likvidacija njene revolucionarne dediščine. To kontrarevolucionarno poslanstvo pa so – ironija zgodovinske usode? – slednjic izvedli kar skesani in čudežno spreobrnjeni politični, državni in ideološki voditelji delavskega razreda v plodnem sodelovanju s kulturno birokracijo, menedžerji in nekdanjimi desničarskimi sovražniki ljudstva. Na premočrtni poti v kapitalizem, Evropsko unijo in NATO so vlogo hudodelca z veliko začetnico odigrale nove in spreminjajoče se entitete. V osemdesetih letih so bile – za navadne ljudi in republiško politično elito – glavne tarče zgražanja in zavračanja izkoriščevalske regije slabše razvitega juga, Balkanci, Beograd, JLA in Milošević. V kratkotrajnem vojaškem konfliktu, ki je sledil razglasitvi in enostranskemu uveljavljanju državne samostojnosti, je bila nesporni sovrag »agresorska«, »srbsko-komunistična« zvezna vojska. Že kmalu po njenem klavnem porazu je bilo treba z birokratskim izbrisom obračunati še s potuhnjeno peto kolono etnično nečistih pripadnikov naših nekdanj bratskih narodov. Odtlej se figura osrednjega družbenega negativca ni več sestavila v poeteno celoto (če odmislimo podobo zunanje grožnje, ki jo že

lep čas utelešajo potencialni nezakoniti migranti z ekonomsko ali vojaško opustošenih področij). Desnica je v tej vlogi videla neformalno, kvazimafijsko omrežje še vedno močnih in vplivnih starih partijskih kadrov (iz nekdanjih političnih, birokratskih, gospodarskih in varnostnih struktur), ki potuhnjeno vladajo in se okoriščajo iz skrivnostnega ozadja (kot nekakšna globoka država). Navadni, mali ljudje so v tako imenovanem vstajniškem gibanju ogorčeno protestirali zoper pogoltno in povampirjene poslovne in bančne elite ter skorumpirane politike na državni in lokalni ravni. Vzporedno s poglobljanjem in širjenjem neoliberalne mentalitete stopa v ospredje raznovrstno mnoštvo družbenih zajedavcev, prisklednikov in lenuhov, katerih naglavni greh je, da niso aktivno vključeni v produktivno, neizprosni konkurenci podvrženo zdravo jedro narodovega telesa (ki ga oblikuje »partnerska celota« kapitala in dela v vlogi edinega ali vsaj ključnega generatorja nacionalnega bogastva), zaradi česar niso prejemniki zares legitimnih dohodkov. Nasploh pa je videti, da se je lik kriminalca v (post) tranzicijskem obdobju precej normaliziral in posplošil. To je razvidno že iz izrazito in očitno povečanega nezaupanja do soljudi in (ne)državnih institucij, celo do tistih, ki so bile še nedavno glavni in moralno neoporečni akterji formalnega in neformalnega nadzora. Zdi se, da se je dodobra utrdilo prepričanje, da je malone slehernik vsaj potencialni škodljivec ali viktimizator. Zato ni presenetljivo neznansko množenje zasebnih varnostnikov, nadzornih kamer, utrjenih prebivališč, branjenih prostorov, alarmnih naprav, najrazličnejših samovarovalnih ukrepov, mehanizmov birokratske kontrole, zakonskih in podzakonskih aktov, pravilnikov in druge normativne šare.¹⁷

3 Nadzor nad ljudmi (človeško motivacijo)

Kriminološke teorije, ki jih v učbeniški literaturi spremlja privednik »nadzorstvene« (*control theories*), izhajajo iz podmene, da motivacija za kriminalno vedenje ne zahteva posebne raziskovalne in pojasnjevalne pozornosti, saj je splošna in celo bolj ali manj očitna. Zato se ni treba spraševati, kaj povzroča kriminalna dejanja, ki so pogosto le pripravno, priročno, preprosto ali privlačno sredstvo za zadovoljitev te ali one posameznikove želje ali interesa, ki je njen predmet. Predpostavlja se, da je človek že po svoji naravi psihološki egoist,¹⁸ nase osredotočeno bitje, ki trdovratno stremi k po-

večevanju dobrin, ki so po njegovi presoji zanj najkoristnejše ali najbolj nagrajujoče, na primer čutno, čustveno, materialno, statusno, simbolno ali socialno zadovoljujoče (običajno v povezavi s tem, kako ga vidijo, dojemajo in ocenjujejo drugi, in to ne samo subjektivno najpomembnejše osebe, ampak tudi popolni neznanci). Temeljno vprašanje je torej, kaj povzroča konformno vedenje, prilagojeno normativnim pričakovanjem skupine, ki ji posameznik pripada, socialni vlogi, ki jo opravlja, ali intersubjektivno osmišljenemu položaju, v katerem se znajde. Da bi nanj odgovorili, se moramo ukvarjati z (ne) učinkovitostjo neformalnega, formalnega, situacijskega in tehničnega nadzorstva, ki omejuje, brzda, blaži, preusmerja, odvrta, preprečuje ali onemogoča družbeno škodljive ali kulturno nesprejemljive načine prizadevanja za uresničitev posameznikovih lastnih interesov.

Nesporni cilji integracije posameznika v družbene prakse in regulacije njegovih nagonskih vzgibov, strasti in teženj (motivacije) so vzpostavitev stanovitne, zavestne in nezavedne samokontrole, ponotranjenje zunanjih, sistemskih in medosebnih pritiskov (načela realnosti), s kulturnimi normami in vrednotami sinhronizirano vedenje, čustvovanje in razmišljanje ter oblikovanje osebnostne strukture (»značajske maske«), ki jamči za to, da se njen subjekt »samoniklo«, »avtonomno« ali »svobodno« (ali vsaj brez neposredne prisile ali grožnje) odloča in obnaša bolj ali manj tako, kot se od njega pričakuje ali zahteva. Dolgotrajni (in običajno šele s smrtjo zares sklenjen) proces podružbljanja človeške živali (sprva »malega divjaka«) – ki vključuje učenje,¹⁹ dresiranje, udoma-

jenje, da bi rešil utapljaljovega se plavalca, vselej interpretiral kot izraz akterjevega psihološkega egoizma; po drugi strani pa bi tudi morebitno odsotnost nudenja pomoči pojasnil s sebičnimi motivi. Baggini in Fosl (2007: 71–74) menita, da je v današnjem času vera v možnost pristno altruističnega delovanja pogosto dojeta kot znamenje naivnosti. Konvencionalna modrost namreč uči, da je vsakdo – bodisi zavestno ali pa vsaj nezavedno – sebično bitje. Toda iz dejstva, da je neko dejanje za osebo tako ali drugače prijetno, ni mogoče logično sklepati, da je bil ravno užitek (ali dobro počutje) razlog zanj. Jasno pa je tudi, da trditev o neizbežno samoljubnem delovanju človeške duševnosti, ki samodejno stremi k ugodju in se izogiba bolečini, ne pove ničesar o tem, ali je egoizem moralno dober (na primer zaradi blagodejnih družbenih učinkov na ekonomskem področju) in razumsko utemeljen. Številni antični filozofi (na primer Platon in Aristotel) so dokazovali, da je spor med egoizmom in altruizmom le navidezen, saj oseba, ki ravna slabo, neposredno ali vsaj posredno škodi tudi sami sebi (pohlepnež, denimo, ne uživa notranjega miru, saj se nikoli ne zadovolji s tem, kar ima).

¹⁷ Završnik (2017: 135–142) opozarja na nezadržen razmah značilno postmoderne formalnega in neformalnega nadzorstva, ki temelji na velikanskih zbirkah najrazličnejših podatkov in njihovi algoritmični obdelavi.

¹⁸ Prepričanja, da je vsako naše dejanje – celo tisto, ki je za zunanjega opazovalca nesporno altruistično (na primer žrtvovanje matere v prid otroka) – sebično, ni mogoče ovreči. Za grobo ponazoritev: zagovornik tega stališča bo ravnanje, s katerim nekdo tvega živl-

¹⁹ Dekleva (1977: 265–269) opozarja, da je nemogoče zarisati ostre ločnice med genskimi zasnovami ali možnostmi, vplivi družbene okolja in posameznikovim zavestnim delovanjem. Organizem in okolje sta namreč v razmerju stalnega součinkovanja. Okolje vpliva na razvoj bioloških sistemov, ti pa določajo, kateri zunanji dejavniki imajo sploh zmožnost njihovega (pre)oblikovanja. To

čevanje, vzgojo, discipliniranje, normaliziranje, indoktriniranje, kultiviranje, programiranje in manipuliranje želja, ponotranjanje veljavnih pravil igre, privzemanje skupnih vrednot in posnemanje avtoritet, ki so predmet identifikacij – se začne v družinski celici,²⁰ temelji pa na otrokovi senzibilnosti, tj. prirojeni zmožnosti, da odzive odraslih roditeljev, od katerih je dolgo časa popolnoma odvisen, dojema bodisi kot nagrade (na primer v obliki čustvene topline, zadovoljevanja potreb, skrbne nege, pozitivne pozornosti, pohvale, odobravanja, naklonjenosti in ljubezni) bodisi kot kazni (na primer v obliki neodobravanja, graje, ravnodušnosti, hladnosti, ignoriranja, zavračanja, zanemarjanja, posmehovanja, zaničevanja, prezira ali gnusa). Uspeh primarnega podružbljanja je navadno odvisen od kakovosti in jakosti čustvenih vezi, ki se spletejo med otrokom in starševskimi liki. Pomembno je, da odraščajočemu bitju ni vseeno, kaj si o njem mislijo njegovi vzgojitelji (prvi učitelji morale) in kako se drugi odzivajo na njegovo družbeno (ne)sprejemljivo vedenje. Otroku, ki si močno želi odobravanja, naklonjenosti in ljubezni staršev, si bo po vsej verjetnosti bolj prizadeval slediti njihovim (implicitnim in eksplicitnim) pričakovanjem, zahtevam, okusom, preferencam, stališčem in idealom. Po drugi strani pa ne manjka roditeljev, ki bolj ali manj neprimerno izvajajo svojo nadzorno oblast nad otrokom, in to iz različnih razlogov. Denimo: a) nekateri se ne zanimajo za moralno vzgojo otroka in se omejujejo na zadovoljevanje njegovih telesnih potreb; b) nekateri zaradi pretiranih delovnih obveznosti preprosto nimajo dovolj časa in energije za učinkovito nadziranje in discipliniranje otrok; c) nekateri so že sami brez trdnih moralnih prepričanj ali pa niso zmožni nadzorovati niti svojih lastnih vzgibov, želja in

čustev; č) nekateri popuščajo otroku, ker se nočejo soočiti z njegovimi solzami, slabo voljo, žalostjo, potrptostjo, jezo, očitki in protesti; d) nekateri le sporadično, nedosledno ali prestrogo sankcionirajo otrokovo nedopustno ravnanje; e) nekateri nočejo frustrirati, onesrečiti ali travmatizirati otroka in omejati njegove spontanosti ali svobode (želijo mu biti všeč, prizadevajo si, da bi jih imel rad, in zato raje ustrezajo vsaki njegovi kaprici) in f) nekateri preprosto niso kos težavnemu – za običajne vzgojne ukrepe in moralne sankcije nedovzetnemu – otroku, ki trmasto in brezkompromisno brani svoje težnje. Toda pozor. Tudi normalno ponotranjanje konvencionalnih vedenjskih norm (ali zunanje družbene kontrole) ni zanesljivo jamstvo za njihovo sistematično in nepopustljivo upoštevanje. Posameznik, ki prekrši pravilo, ki je že postalo del njegove osebnosti, bo zaradi tega najbrž občutil slabo vest, še zlasti tedaj, ko moralne napake ni mogoče naknadno opravičiti ali racionalizirati. Nadzorstveni potencial posvojen moralne norme je mogoče že vnaprej nevtralizirati ali suspendirati, na primer s sklicevanjem na krivice, ki so doletele posameznika, in z zanikanjem odgovornosti, škode, žrtve ali drugim priročnim razlogom, ki upravičuje njeno transgresijo v konkretni situaciji. Vendar pa to čedalje pogosteje sploh ni več potrebno: ne le zato, ker primarna socializacija posamezniku ne zmore več priskrbeti zares trdnih temeljev, strukturnih opor ali orientacijskih smernic za vedenje v svetu (nezadržno razkrajajočih se tradicij), v katerem postaja malone vse le bolj ali manj začasno, spremenljivo, prožno, vprašljivo, negotovo ali nepredvidljivo, marveč tudi zato, ker postmoderna (tržno usmerjena) tip subjektivnosti (ali družbeno nujnega značaja) označujeta oportunitizem (volja do prilagodljivega izkoriščanja najugodnejših priložnosti za zaslužek ali prihranek) in cinizem, tj. zavedanje konvencionalnosti pravil, ki so v tej perspektivi le tehnična ovira v nepopustljivi, vročični gonji za denarjem.

Predstava o normativno problematični človeški naravi, ki jo mora družba ukrotiti in ukrojiti po meri lastnih, zgodovinsko relativnih potreb in vrednot, se opira na častitljivo izročilo. V krščanski perspektivi je odgovor na vprašanje, zakaj ljudje ravnaajo slabo, zlo ali kriminalno, dokaj preprost. Razlog je izvirni greh, človekov padec in njegove neljube posledice, na primer šibkost volje (ki težko sledi moralnemu pravilu ali načelu, ko se znajde v skušnjavi ali nevarnosti), nepotešljiva slaba po minljivih, a vseeno zelo mikavnih telesnih in zemeljskih užitkih, in omejena zmožnost spoznavanja tega, kar je neizpodbitno – namreč absolutno in univerzalno – pravilno (ali napačno). Če je nagnjenje k zlu neizbrisen nraveni madež naše grešne narave, običajno ni dovolj, da odraščajočemu bitju, ki šele vstopa v družbene strukture, vcepimo moralne, intelektualne in religiozne kreposti (kar je sicer vse prej kot preprosto opravilo), ampak je treba samoljubne posameznike in njihove neskončne želje (v svetu vselej omejenih virov) podvreči stro-

velja tudi za tri najpomembnejše tipe učenja (tj. spreminjanja dejavnosti pod vplivom posameznikovih izkušenj, ki ima razmerno trajne učinke), in sicer za: a) instrumentalno učenje, ki temelji na prijetnih in neprijetnih posledicah, ki jih vedenje povzroči v okolju; b) modelno učenje, ki vključuje posnemanje zglede in opazovanje, kako so njegova dejanja nagrajena ali kaznovana, na primer v družini, vrstniški skupini in množičnih občilih, in c) klasično učenje, ki se opira na povezavo med dražljajem, ki izzove brezpogojno reakcijo, in spremljajočim pogojnim dražljajem. Dekleva (1977) meni, da je instrumentalno učenje ne le najbolj prvinska, ampak tudi najpogostejša oblika součinkovanja med človeškim organizmom in socialnim okoljem, tako da je mogoče »precejšen del razmerij med posamezniki, skupinami ali državami reducirati na mehanizem kaznovanja in nadzorovanja«.

²⁰ Pečar (1990: 27) poudarja, da družina – kot temeljni dejavnik posameznikovega podružbljanja in učlovečenja – ni izolirana celica, ampak je »posrednik vsega, kar prihaja iz družbe« in obenem institucija, v kateri »vsi nadzirajo vse« (vsako lahko bodisi nagrajuje bodisi kaznuje drugega), vključno z otrokom, ki ravno tako vpliva na svoje starše ter jih kontrolira in spreminja: »Roditeljem je še kako pomembno, kaj otroci mislijo o njih, kakšen ugled in spoštovanje uživajo, kako jih otroci sprejemajo in koliko jim oni sami (mati, oče) predstavljajo življenjski vzorec, za katerega otroci kasneje pogosto ugotavljajo, da je bil le »prazen mit« brez vzgojnega sporočila.«

gi politični oblasti, ki varuje nedotakljivost zasebne lastnine ter *eo ipso* družbene neenakosti in hierarhije v tostranstvu, in ljubeči cerkveni avtoriteti, ki skrbi za osebno odrešitev vernikov v onostranstvu. A kot kažejo zgodovinske izkušnje, še tako zagrizeno nadzorovanje ne zmore preprečiti zla, gorja, krivic in nasilja, ki – vsaj z vidika religiozne razlage – izvira iz človekove padle ali grešne narave. To pa pomeni, da so sleherne sanje o pravični, mirni in harmonični družbi nujno utopične in celo potencialno nevarne. Tovrstne teološke ideje so v bolj ali manj predelani obliki sprejele tudi številne moderne filozofske in družboslovne teorije,²¹ ki predpostavljajo, da je človek že po svojem bistvu (in zatorej nepopravljivo) samoljubno bitje: a) ki si prizadeva dobiti čim več dobička, prednosti ali nagrad (na primer denarja, bogastva, moči, oblasti, udobja, ugodja, užitkov, slave, občudovanja, pozornosti, priznanj, naklonjenosti ali ljubezni) za čim manjšo ceno; b) ki se odloča za dejanja, katerih anticipirani, subjektivno ocenjeni stroški so nižji od pričakovanih koristi; c) ki želi v svojo notranjost pritegniti čim več dobrih stvari, po drugi strani pa čim več slabih (in čim manj prijetnih) izločiti v zunanost; č) ki v duhu poslovne ali knjigovodske miselnosti stalno preverja in preračunava svoje prejeme in izdatke, vhodne in izhodne podatke in d) je osredotočeno le na lastne interese, če-

²¹ Graeber (2014: 494–496) ugotavlja, da je bil Hobbes tisti, ki je v slovitim delu *Leviathan* iz leta 1651 prvi sprožil napad na zamisel, da je družba izrasla iz poprejšnjih vezi skupnostne solidarnosti, in sicer z domnevo, da so ljudje naprave, ki delujejo po enotnem, univerzalnem načelu, saj si vsi prizadevajo za lastne koristi (iščejo ugodje in se ogibajo bolečini). Zato se družba vzpostavi šele tedaj, ko posamezniki, ki so naveličani nenehnega medsebojnega kosanja in celo vojskovanja, dojamajo, da jim je dolgoročno vendarle v prid, če se odrečejo delu svojih svoboščin in privolijo v absolutno oblast suverena, ki vsem zagotavlja red, mir in spoštovanje pogodb. Graeber (2014) opozarja, da je teorija o človeški motivaciji, ki temelji na lastnem interesu – skovanka *self-interest* je sicer neposredno izpeljana iz besede *interesse*, ki je prvotno pomenila odškodnino za zamudo pri odplačevanju dolga – sprva izzvala začudenje in neodobravanje, že v 18. stoletju pa jo je večina izobražencev sprejemala kot izraz zdrave pameti. Privzel jo je tudi Beccaria (2002: 61–62), ki je kaznovanje utemeljil z nujnostjo, da vladar z »otipljivimi razlogi« učinkovito varuje »delčke svobode«, ki so jih »neodvisni in osamljeni ljudje« žrtvovali, da »bi varno in spokojno uživali njen preostanek«. Temeljna funkcija (in upravičenost) državnih kazni, ki naj bi bile hitre, zanesljive/neizbežne, pojavno usklajene in sorazmerne z zločini (tj. družbeno škodo, ki jo povzročijo), javne, zastrašujoče (ravno prav stroge, da presežejo koristi, ki jih želi pridobiti storilec s protipravnim ravnanjem) in zakonsko predvidene, je torej v tem, da brzdajo posameznikove strasti, ki »se upirajo splošnemu dobremu«, in da njegov »despotski« duh – oziroma »od človeka neločljivi egoizem« (ali naravno »silo, podobno težnosti, ki nas tira k iskanju lastne blaginje«) – odvrta od skušnjave, da bi si prilastil »tudi tisto, kar je last drugega«. Sicer pa Beccaria (2002: 128) ne dvomi, da je »najzanesljivejše, vendar težavnejše sredstvo za preprečevanje zločinov v tem, da izpopolnimo vzgojo«.

prav morda samo zato, da bi – kot menijo Varela et al. (2017: 364–365) – vzdrževal občutek lastnega enovitega jaza (ki se sicer v vsakem trenutku pojavi le v razmerju do nekoga ali nečesa drugega) in da torej ne bi izgubil opore pod nogami, ko se pred njim razpre brezno breztalnosti, brezjaznosti ali odsotnosti stabilnega temelja. Predstava o ekonomskem človeku, ki si bolj ali manj dosledno prizadeva maksimirati svoje koristi (kakor koli jih že razume), ni le teoretski konstrukt, marveč je globoko zasidrana tudi v vsakdanjih družbenih razmerjih. Videti je namreč dokaj ustrezen opis prevladujočih oblik menjavanja dobrin (in to ne le na trgu) in tudi načina, kako povprečen posameznik dojema samega sebe, druga človeška bitja in svoje medosebne odnose: racionalno, normalno in celo naravno je, da poskuša kar največ iztržiti iz tega, kar je njegovo, prodati lastno blago (vključno z delovnimi zmoglostmi) čim dražje in kupovati dobrine, ki jih potrebuje, po čim nižji ceni. Heinrich (2013: 38) opozarja, da je za mnoge tovrstno razmišljanje in delovanje neizprosna eksistenčna nujnost: če hočejo preživeti, morajo upoštevati prevladujoča merila ekonomske racionalnosti, in če se tako vede večina, se nenehno obnavljajo družbena razmerja, ki temeljijo na blagovni menjavi, hkrati pa se krepi tudi strukturna in v subjektivnih dispozicijah ponotranjena prisila, da se vsakdo znova in znova obnaša tako. Zato je utemeljeno domnevati, da se tudi potencialni in dejanski kriminalci – če odmislimo dušeno motene ali bolne – odločajo racionalno (glede na dostopne informacije, izkušnje, intelektualne zmoglosti in osebnostne lastnosti ali nagnjenja). Če so storilci večinoma razumni, hedonistični, individualistični, pragmatični in oportunistični subjekti (s krhko notranjo kontrolo in slabotnim moralnim kompasom), je upravičeno predpostaviti, da je na njihove izbire in dejanja mogoče vplivati s premišljeno manipulacijo situacijskih dejavnikov, ki spodbujajo, olajšujejo, odvrtačo, onemogočajo ali otežujejo uspešno realizacijo kriminalnega dejanja, ki (ali kolikor) je, podobno kakor druge človeške prakse, funkcija cene.

V kapitalističnem sistemu obstoj sebičnih in pohlepni posameznikov ni niti moralno niti politično problematičen. Ta družbena formacija namreč temelji na ločenih/izoliranih, koristoljubnih, medsebojno ravnodušnih zasebnih lastnikih in producentih, ki tekmujejo in menjavajo dobrine na trgu, ki jih hkrati nadzoruje in povezuje (»daj mi tisto, kar hočem imeti, in dobil boš tisto, kar potrebuješ ali si želiš«). Drugače je bilo v družbenoekonomskem sistemu s socialistično težnjo (ki je bila seveda še vedno podkletena z ekonomskimi, kulturnimi in moralnimi »materinimi znamenji« stare, buržoazne družbe), v katerem so bila produkcijska sredstva v skupnem (državnem ali družbenem) lastništvu, subjekti, ki so z njimi delali in jih (samo)upravljali, pa so bili še vedno zasebni lastniki svojih delovnih zmoglosti, ki so zahtevali enakovredno plačilo (*quid pro quo*) za opravljeno delo. Lebowitz (2014: 62–

67) ugotavlja, da je iz tega trdoživnega strukturnega protislovja nastal resen politični problem, ki ga realno obstoječi jugoslovanski socializem – kljub uzakonjeni skupni lastnini stvarnih produkcijskih pogojev in delavskemu samoupravljanju – ni znal ali zmogetl rešiti. Namreč: kako uskladiti interese delavskega razreda (ali družbe) kot celote in ekonomsko racionalnost lastnikov osebnih produkcijskih pogojev (tj. delovnih zmožnosti), ki so poskušali bodisi maksimirati svoj dohodek za določeno količino (ali kakovost) dela bodisi minimalizirati količino (ali kakovost) dela za dani dohodek? A to še ni vse. Dodatna težava je bila, da dohodek podjetij ni bil odvisen samo od dela zaposlenih, marveč tudi od boljših ali slabših produkcijskih sredstev, do katerih drugi (še zlasti brezposelni) niso imeli dostopa. Za nameček pa je tržna konkurenca še okrepila egoizem članov delovnih kolektivov (v katerih je bil skupni interes delavcev, menedžerjev in tehničnih strokovnjakov zaslužiti čim več denarja), povečala ekonomske neenakosti, razkrajala družbeno solidarnost in poglobljala odpor do »odtujene« države, ker je z obdavčevanjem in pretiranim normiranjem dušila gospodarstvo ter neracionalno (ideološko ali politično) sprejemala investicijske odločitve. V tej luči zatorej ni presenetljivo, da je bilo stopnjevanje sebičnosti (posameznikov, skupin, kolektivov, občin in republik) tesno povezano tudi z množenjem protipravnega okoriščanja v škodo drugih, zlasti gospodarske ali poslovne kriminalitete, ki ji nadzorstveni (državni in še toliko manj samoupravni) aparati niso bili kos.²² Razlogi za relativno neučinkovitost preprečevanja in zatiranja tovrstnih pojavov sicer niso bili posebnost socialističnega sistema, saj so nasploh značilni za premoženjski kriminal belih ovratnikov,²³ na primer poklicna usposobljenost, vodstveni položaj, družbeni ugled ter ekonomska in (ne)

²² Pomanjkljivosti državnega in samoupravnega nadzorstva ter razloge za njihovo neučinkovitost pri preprečevanju in zatiranju gospodarske kriminalitete in kršenja delavskih pravic sta najnatančneje proučila Pečar (1976a: 246–248; 1976c: 102–104) in Deisinger (1976a: 254–256; 1983: 192–195). Avtorja sta še posebej opozarjala na neustrezno delovanje javnih tožilcev in preveč popustljivo ali razumevajoče sodstvo.

²³ Pečar (1975: 262–267) je v poglobljeni analizi dejavnikov protipravnega prilaščanja družbenega premoženja poudaril: a) liberalistično strpnost do »koristnih malverzacij«, ki je ustvarjala »ugodno družbeno ozračje za kršitve predpisov in poslovne morale«; b) krepitev individualnega in kolektivnega »podjetniškega interesa«, tj. teženj po pridobivanju dohodka, ki ni plod posameznikovega dela; c) inflacijo nenehno spreminjajočih se državnih in samoupravnih normativnih aktov; č) volčji boj za obstanek na konkurenčnem trgu; d) oblikovanje specifične menedžerske subkulture, ki je odobraval kršenje veljavnih norm in zasebno okoriščanje (»najdi se, kakor veš in znaš – v škodo družbe«); e) pohlepnost vodilnih in drugih privilegiranih kadrov (»kolikor več kdo ima, toliko več ima premalo«); f) posnemanje zahodnih poslovnih in trgovskih modelov; g) koncentracijo moči v rokah vodstvenih organov in h) neprimerno kaznovano politiko, ki je po vsej verjetnosti celo spodbujala nezakonito ravnanje.

posredno politična moč storilcev, strokovna pomoč pravnih, finančnih, knjigovodskih in davčnih svetovalcev, nejasne in spreminjajoče se normativne ločnice med sprejemljivimi in nedopustnimi pridobitniškimi praksami, težavnost dokazovanja krivde v kazenskem postopku, redke in navadno prizanesljive kazni, delovanje pod okriljem zakonsko varovane zasebnosti in poslovne tajnosti, v tujini²⁴ ali v (sub)kulturnem okolju, ki je naklonjeno specifičnim normativnim kršitvam ... Z vidika socialistične ideologije (in morale) ni bil problematičen le gospodarski kriminal belih in modrih ovratnikov, ampak zlasti postopno spreminjanje skupne lastnine v skupinsko, proces, ki ga je mogoče retrospektivno opisati kot prvo, pionirsko fazo poznejše politične in pravne likvidacije družbenega premoženja (kraje²⁵ ali kazni stoletja?).

4 Sklep

Eagleton (2013: 82) trpko ugotavlja, da je človeška zgodovina pravzaprav stanovitno, duhamorno in melanholično enolična. Trdovratni temelj te vélike zgodbe so garanje, pomanjkanje, nasilje, izkoriščanje in trpljenje. Dejstvo je tudi,

²⁴ Deisinger (1976b: 187–188; 1978: 78–79) ugotavlja, da se je nezakonito okoriščanje na področju zunanjetrgovinskega poslovanja ter uvažanja tehnologije in znanja (angl. *know-how*) izrazilo povečalo po uvedbi liberalnega gospodarjenja (po letu 1965), na primer ustanavljanje »črnih« (nedovoljenih) skladov v tujini, namerno sklepanje škodljivih pogodb, ponarejanje listin in sprejemanje podkupnin.

²⁵ Žnidaršič Kranjc (1990: 3–7) je v lucidni, daljnovidni analizi korenitih sprememb normativne ureditve v iztekajočih se devetdesetih letih prejšnjega stoletja ugotovila, da sta že Zakon o podjetjih in Zakon o prometu družbenega kapitala napovedala in omogočila skorajšnje usmrtnitev socialističnega sistema, utemeljenega na družbeni lastnini produkcijskih sredstev, delavskem in družbenem samoupravljanju ter regulaciji gospodarstva s tržnim mehanizmom in družbenim načrtovanjem (tj. zavestnim usmerjanjem) ekonomskih aktivnosti. Ključne novosti so bile: a) organizacije združenega dela so se morale v pomenljivo kratkem času preoblikovati v podjetja; b) temeljni cilj njihovega gospodarjenja je postal dobiček, in ne več dohodek; c) dopuščena je bila preobrazba družbene lastnine v zasebno, mešano in delničarsko, ne da bi bilo pri tem poskrbljeno za učinkovito zavarovanje vrednosti prej skupnega premoženja, ki je tako postalo lahek plen pohlepnih in tatinških menedžerjev in vodstvenih skupin, in č) družbena podjetja je bilo mogoče – običajno po mikavno nizki ceni – prodati tudi tujim pravnim in fizičnim osebam. Avtorica je že tedaj uvidela, da bo naglo povečevanje deleža zasebne in tuje lastnine prej ali slej privedlo do *de iure* in *de facto* vzpostavitve kapitalističnega sistema, mučilo pa jo je vprašanje, zakaj se je politična (partijska in državna) birokracija odločila za tako radikalno, pravzaprav kontrarevolucionarno družbenoekonomsko preobrazbo. Odgovor je našla v želji vladajočih, da povečajo svojo moč s pridobitvijo nadzora nad privatiziranimi produkcijskimi sredstvi, hkrati pa si zagotovijo še podporo nastajajočega kapitalističnega razreda.

da so ljudje večinoma pripravljeni dolgo prenašati in vzdrževati celo skrajno krivične in zatiralske režime, na primer zaradi tradicije, navajenosti, globoko zakoreninjenega nagljenja do »plavanja s tokom«, socializacije, ki posameznika že navsezgodaj pregnete in prepoji z vladajočo ideologijo, strahu pred negativnimi sankcijami, sle po preživetju, skrbi za odvisne družinske člane, občutene ali priučene neboljnosti, drobcenih priboljškov, upanja na svetlejšo prihodnost, obljubljenih nagrad v tostranstvu ali vsaj v posmrtnem onostranstvu ... To po eni strani kaže na trdoživo, izčrpavajočo moč socialnih pritiskov in strukturnih prisil, po drugi strani pa na osupljivo prilagodljivost človeških bitij in njihovo motivirano odzivnost na zahteve družbenega in kulturnega »načela realnosti«. Glede na to si je nemara celo odveč zastaviti vprašanje, kako je mogoče, da nepreštevne množice ljudi – podrejenih državnih (političnih) in zasebnih (ekonomskih) oblasti – dejavno, ustvarjalno, pridno, krotko in trpno reproducirajo družbeni in zgodovinski sistem: a) v katerem ima – reci in piši – 26 najbogatejših Zemljanov toliko bogastva kot spodnja polovica človeštva (skoraj štiri milijarde ljudi); b) ki z nepopustljivo delovno mrzlico (in iracionalno vero v dobrodejnost produkcije zaradi produkcije) resno ogroža preživetje vrste *Homo sapiens*; c) ki zaradi imperativa brezmejne akumulacije (in gonje za čim večjimi dobički) zaposlene »srečneže« sili v dolgoletno in naporno garanje, odtujeno in pogosto ne le družbeno nekoristno ali celo škodljivo, ampak očitno nesmiselno delo, in to navkljub osupljivemu povečanju produktivnosti, ki ga je omogočil vrtoglavi znanstveni in tehnološki napredek; č) ki ustvarja izjemne presežke, vendar za ceno ponižujoče revščine, brezposelnosti in odvečnosti naraščajoče mase človeških bitij; d) ki dopušča, da se naplenjeno bogastvo manjšine z anahronistično pravico dedovanja zakonito prenaša na naslednje rodove; e) ki prostodušno upravičuje izkoriščanje z izkoriščanjem (= profitom, ki si ga prilaščajo zasebniki); f) ki si prizadeva nadzorovati življenje ljudi v celoti, namreč v njihovem delovnem in prostem času; g) ki z manipulacijo, propagando in ustvarjanjem potrošniških želja čedalje bolj uniformira svoje zveste podanike; h) ki dovoljuje zasebnim, komercialno usmerjenim medijskim podjetjem, da javnosti narekujejo, kaj naj verjame (in si želi), jo vsakodnevno oskrbujejo z arhaičnimi ali apologetskimi političnimi staljši njihovih lastnikov ter jo zastrupljajo z vsakovrstnimi banalnostmi, predsodki, dnevnimi senzacijami in reklamami; i) ki sili države v tekmo v zniževanju obdavčitve korporacij in petičnežev, subvencioniranju kapitala in rahljanju delovne in okoljevarstvene zakonodaje; j) ki je sredstva zamenjal s cilji (ljudje se morajo podrežati potrebam gospodarstva, slednje pa zahtevam finančnih trgov) in k) v katerem je »preživetje vsake sedme osebe, posredno ali neposredno, odvisno od uspešnosti avtomobilske panoge« (Bauman, 2016: 201) in ki bi se morda celo sesedel, če bi usahnila potreba po nepretrganem razvijanju, izboljševanju in izdelovanju orožja ... Seveda

ni sporno, da se ljudje neredko upirajo, in to ne vedno neuspešno (pomislimo na državo blaginje,²⁶ glavni zgodovinski dosežek razrednega boja industrijskega, »fordističnega« delavstva), čeprav njihove zmage (tj. koncesije vladajočih) niso ireverzibilne, poleg tega pa vse prepogosto predrugačijo le pravni dizajn suženjskih verig, v katere so vključeni, in javni videz cvetličnih aranžmajev, s katerimi so njihovi okoli ideološko ali propagandno ozaljšani. Tudi dandanes smo priča raznovrstnim oblikam upiranja sistemskemu nasilju in krivični porazdelitvi dobrin, na primer gibanju rumenih jopičev, množičnim prizadevanjem za zmanjševanje ekološke škode in naraščajočemu odporu do vladajočih elit (bogatašev, kapitalistov in njihovih političnih delegatov v strukturah državne oblasti). Kljub temu se zdi, da v postmodernej kulturi prevladujejo malodušje, apatičnost, cinizem, kratkoročna usmerjenost (na tu in zdaj, saj je prihodnost videti preveč negotova in grozeča) in nesamozavestni občutek politične nemoči, ki najverjetneje izvira tudi iz klavnega vnebovzetja realnih socializmov ter skelečih spominov na nasilno zatrtje preteklih delavskih, sindikalnih, socialnodemokratskih, socialističnih, nacionalističnih ali populističnih gibanj in »malopridnih« režimov, katerih ključni zločin je bil, da so poskušali – proti volji svetovnih gospodarjev in v nasprotju s pravili kapitalistične (ali vsaj neoliberalne) »igre« – izboljšati položaj navadnih ljudi (»ljudstva«). Morda še pomembnejši razlog za okrepljeno defetistično razpoloženje je ocena, da je kapitalistični sistem nepremagljiv, in to ne le zaradi ekonomske, finančne, družbene, politične in ideološke moči vladajočih

²⁶ Graeber (2017: 153–155) opozarja, da moderna država blaginje ni stvaritev dobromislečih demokratskih elit. Njene institucionalne zametke – na primer socialno zavarovanje, pokojnine, javne knjižnice in bolnišnice, brezplačne šole, društva za vzajemno pomoč in gledališča – so najprej vzpostavili sindikati, kooperative, sosedska združenja, delavske stranke in druge podobne organizacije, pogosto v okviru zavestnega revolucionarnega projekta »gradnje nove družbe v lupini stare«. Kancler Otto von Bismarck, ki je, prestrašen zaradi hitrega povečevanja politične moči delavstva, prepovedal socialistično stranko, sindikate in levičarske časopise, je od zgoraj ustanovil programe socialne države kot podkupnino, s katero naj bi si pridobil zvestobo delavskega razreda za svoj konservativni nacionalistični projekt. Socialna država je bila vseskozi trn v peti vladajočih razredov: a) ker se napaja z davki, tj. delom na novo ustvarjene vrednosti, ki je odtegnjena akumulaciji kapitala ali dobičkonosnim investicijam, in b) ker krepi socialnoekonomsko varnost delavcev, ki povečuje njihovo razredno/politično samozavest in pogajalsko moč, po drugi strani pa zmanjšuje strah pred negativnimi sankcijami, ki so v rokah zasebnih delodajalcev, kar precej oslabi njihovo nadzorstveno in disciplinsko oblast. Zato ni presenečenje, da je zmagovita neoliberalna ofenziva razdejala (okrnila in predrugačila) socialno državo, in to tako v kapitalističnem središču kakor tudi na postsocialistični (pol) periferiji svetovnega sistema. Močnik (2010: 196–199) meni, da je socialna država v tukajšnjem prostoru preživela (čeprav v oslABLjeni obliki) predvsem po zaslugi delavskih množic in sindikatov.

razredov, neomajne podpore zavidljivo nagrajevanih strokovnih kadrov in zastrašujoče sile lojalnih represivnih aparatov, marveč tudi zato, ker je zaradi svoje globalnosti (medsebojne povezanosti in soodvisnosti gospodarskih subjektov) in vrtoglavo visokega števila prebivalstva (katerega množenje ne pojenja) videti nadzorstveno neobvladljiv (ali pa je že preveč zavožen in pokvarjen, da bi ga bilo mogoče poboljšati) in ker so tudi nepreštevne množice bolj ali manj navadnih ljudi še vedno dokaj trdno pripete nanj s svojimi poklicnimi in materialnimi interesi, objektivnimi in subjektivnimi iluzijami, strahovi, verovanji v dominantne mite ali fikcije ter potrošniškimi praksami, željami, pričakovanji in upanji.

Literatura

1. Baggini, J. in Fosl, P. S. (2007). *The ethics. A compendium of ethical concepts and methods*. Oxford: Blackwell Publishing.
2. Bauman, Z. (2016). *Postmoderna etika*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
3. Bavcon, L. (1977). Nekaj socioloških in kriminalno političnih pogledov na kriminaliteto in njeno preprečevanje v naši družbi. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 28(1), 12–16.
4. Beccaria, C. (2002). *O zločinih in kaznih*. Ljubljana: Pravna fakulteta in Cankarjeva založba.
5. Bembič, B. (2012). *Kapitalizem v prehodih: Politična in socialna zgodovina Zahoda po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Sophia.
6. Bryan, D. in Rafferty, M. (2013). *Kapitalizem z derivati: Politična ekonomija finančnih derivatov, kapitala in razrednih odnosov*. Ljubljana: Sophia.
7. Deisinger, M. (1976a). Kazenskopravno varstvo samoupravnih pravic. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 27(4), 253–256.
8. Deisinger, M. (1976b). Kriminološke strani zunanje-trgovinskega poslovanja. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 27(3), 184–188.
9. Deisinger, M. (1978). Odklonskost pri prenosu znanja in tehnologije iz tujine. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 29(3), 77–83.
10. Deisinger, M. (1983). Gospodarski kriminal v SR Sloveniji. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 34(3), 189–197.
11. Dekleva, B. (1977). Pomembnejše teorije učenja in disocialnost. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 28(4), 265–273.
12. Eagleton, T. (2013). *Zakaj je imel Marx prav*. Ljubljana: Modrijan.
13. Ellmers, S. (2017). *Svoboda in ekonomija: Teorija civilne družbe po Heglu*. Ljubljana: Sophia.
14. Galeano, E. (2011). *Narobe: Šola narobe sveta*. Ljubljana: Sanje.
15. Goodman, N. (1978). *Ways of worldmaking*. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
16. Graeber, D. (2014). *Dolg: Prvih 5000 let dolžništva*. Ljubljana: Založba / *cf.
17. Graeber, D. (2017). *Utopija pravil: O tehnologiji, neumnosti in skrivnih radostih birokracije*. Ljubljana: Beletrina.
18. Heinrich, M. (2013). *Kritika politične ekonomije: Uvod*. Ljubljana: Sophia.
19. Kirn, G. (2014). *Partizanski prelomi in protislovja tržnega socializma v Jugoslaviji*. Ljubljana: Sophia.
20. Lebowitz, M. A. (2014). *Socialistična alternativa: Resnični človekov razvoj*. Ljubljana: Sophia.
21. Lordon, F. (2010). *Capitalisme, désir et servitude*. Pariz: La fabrique éditions.
22. Marx, K. (1986). *Kapital, I*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
23. Močnik, R. (2010). Delovni razredi v sodobnem kapitalizmu. V G. Kirn (ur.), *Postfordizem: Razprave o sodobnem kapitalizmu* (str. 149–202). Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije.
24. Orwell, G. (2017). *1984*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
25. Pečar, J. (1975). Gospodarska poslovna odklonskost. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 26(4), 260–272.
26. Pečar, J. (1976a). Samoupravno delavsko nadzorstvo in kriminalnost. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 27(4), 241–252.
27. Pečar, J. (1976b). Neformalno (družbeno) nadzorstvo. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 27(3), 189–199.
28. Pečar, J. (1976c). Državno in samoupravno (družbeno) nadzorstvo. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 27(2), 98–109.
29. Pečar, J. (1978). Nekaj teoretičnih izhodišč glede nadzorstva. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 29(2), 83–94.
30. Pečar, J. (1990). Družinsko nadzorovanje. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 41(1), 24–35.
31. Putnam, H. (1981). *Reason, truth and history*. Cambridge: Cambridge University Press.
32. Salecl, R. (1991). Oblast – nadzorovanje in disciplina. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 42(4), 307–315.
33. Samary, C. (2017). *Komunizem v gibanju: Zgodovinski pomen jugoslovskega samoupravljanja*. Ljubljana: Založba / *cf.
34. Sumner, C. (1997a). Social control: The history and politics of a central concept in Anglo-American sociology. V R. Bergalli in C. Sumner (ur.), *Social control and political order* (str. 1–33). London: Sage.
35. Sumner, C. (1997b). The decline of social control and the rise of vocabularies of struggle. V R. Bergalli in C. Sumner (ur.), *Social control and political order* (str. 131–150). London: Sage.
36. Supiot, A. (2013). *Duh Filadelfije: Socialna pravičnost proti totalitarnemu trgu*. Ljubljana: Založba / *cf.
37. Tamás, G. M. (2016). *Komunizem po letu 1989: Razprave o razredni teoriji, realsocializmu in Vzhodni Evropi*. Ljubljana: Sophia.
38. Todorov, T. (2009). *Duh razsvetljenstva*. Ljubljana: Studia humanitatis.
39. Varela, F. J., Thompson, E. in Rosch, E. (2017). *Utešeni um: Kognitivna znanost in človeško izkustvo*. Ljubljana: Krtina.
40. Villa, C. G. (2017). *Nova država za nov svetovni red: Mednarodni vidiki osamosvojitve Slovenije*. Ljubljana: Založba / *cf.
41. Wood, E. M. (2017). *Svoboda in lastrina: Socialna zgodovina zahodne politične misli od renesanse do razsvetljenstva*. Ljubljana: Sophia.
42. Završnik, A. (2010). Tehnično nadzorovanje vsakdanjega življenja – postdisciplinske teoretične perspektive. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 61(2), 178–190.
43. Završnik, A. (2017). Algoritmčno nadzorstvo: veliko podatkovje, algoritmi in družbeni nadzor. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 68(2), 135–149.
44. Žnidaršič Kranjc, A. (1990). Spremembe v razporeditvi lastnine in moči kot posledica sprememb v družbenoekonomskem sistemu. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 41(1), 3–11.

Practical and Theoretical Aspects of the Question of Control

Zoran Kanduč, LL.D., Senior Research Fellow, Institute of Criminology at the Faculty of Law, University of Ljubljana, Slovenia.
E-mail: zoran.kanduc@pf.uni-lj.si

The aim of this paper is to show that various forms of proactive and reactive control of undesirable and harmful phenomena cannot be considered problematic solely because of their ineffectiveness or unjustness, or because of the fact that they reproduce hierarchical structures of domination, exploitation and oppression, based on class, gender or other inequalities. The key problem is as follows: actual social formations are not able to autonomously control their own destinies. Instead, they allow control by exterior, objective, quasi-natural "economic laws", generated regularly by market competition. The first part of the text highlights the question of control regarding dominant webs of meaning, including conceptions of good and bad, being of particular importance also for criminology for they determine the normative borders of its scientific "objects". The second and central section deals with state, self-governing, and market mechanisms of social control within the Yugoslav social, political and economic system, and in the context of post-socialist restoration of capitalism. The last section refers to the social control of culturally unacceptable human motivations, particularly legally forbidden ways of satisfying individual desires.

Keywords: social control, socialism, capitalism, motivation, deviations

UDC: 343.9